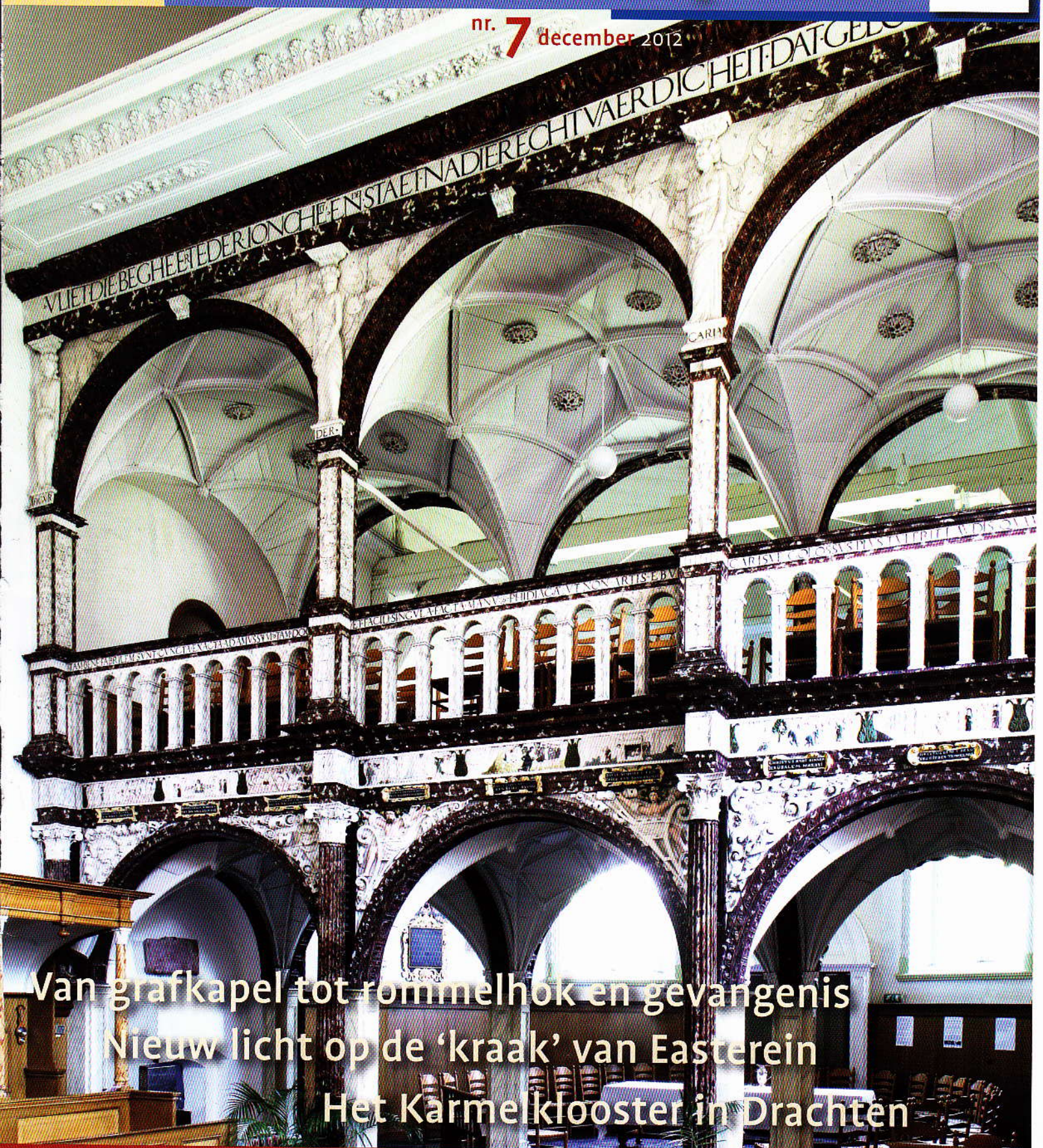

ALDE FRYSKE TSJERKEN

nr. 7 december 2012

Van grafkapel tot rommelhok en gevangenis
Nieuw licht op de 'kraak' van Easterein
Het Karmelklooster in Drachten

In dit nummer

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 7 december 2012

ISSN 2210-7657

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Ir. J.D. Niemeijer, secretaris
E. Hidding, penningmeester
Drs. H. T. Algra
Drs. J.-M. Postma

G.A. Bakker, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerk.nl
Frieslandbank nr. 29.81.00.703
ING: 22.07.600

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november.

Redactie
Dr. R. Steensma, voorzitter
Drs. L. Dijkstra, secretaris
Drs. H.T. Algra
Dr. J.E.A. Kroesen
Dr. H. Nijdam

Redacticadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Vormgeving en opmaak:
Martha Kalma, Leeuwarden
Robert Seton, Leeuwarden

1

REGNERUS STEENSMA

De omgang met het lege koor

*Van grafkapel en consistorie tot
rommelhok en gevangenis*

7

JUSTIN E.A. KROESEN

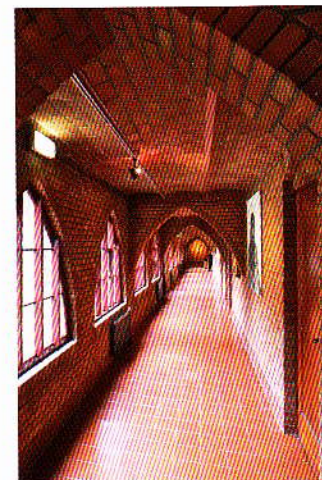
Antwerpen – Easterein – Jever –
Innsbruck: de weg van Heinrich
Hagarth?

Nieuw licht op de 'kraak'

11

Stichtingnieuws

19

DOLF VAN WEEZEL ERRENS

Het Karmelklooster in Drachten

24

JAN HOFSTRA

De beeldende kunst in het
Karmelklooster te Drachten

Foto's Regnerus Steensma, tenzij anders vermeld

Foto voorzijde: Het doksaal of de 'kraak' in de kerk van Easterein

REGNERUS STEENSMA

De omgang met het lege koor

Van grafkapel en consistorie tot rommelhok en gevangenis

Loquard (Oostfriesland), altaar (1520-'25) met Golgotha-voorstelling. In veel Friese kerken stond tot 1580 een dergelijk altaar

Toen in 1580 de kerken werden overgenomen door de protestanten, werd daaruit bijna alles verwijderd wat aan de katholieke eredienst herinnerde. Het gevolg was dat met name het koor een lege ruimte werd. Hier stond het hoofdaltaar dat als eerste verdween. Vaak werd het koor bij de preekruimte betrokken, maar in een aantal kerken kreeg het een andere functie, variërend van grafkapel tot gevangenis.

KOORHEKKEN EN KOORSCHOTTEN

Reeds in de katholieke tijd was in vele kerken het koor door een hek gescheiden van het schip. Die gewoonte werd na de Reformatie voortgezet en ook in Friesland werd in verschillende grote kerken een koorhek geplaatst. Daarvan bleef alleen dat in Kimswerd uit 1695 bewaard. Ze stonden verder onder meer in Anjum, Nijland, Sexbierum en Oosterbierum.¹

Later zijn verschillende koren afgesloten met een dichte wand. In de negentiende eeuw was de reden dikwijls om met de complete afsluiting van het koor te besparen op de verwarmingskosten. Naast houten schotten kwamen ook wanden voor die bestonden uit een combinatie van hout en glas of die geheel uit glas waren opgebouwd.

In Anjum werd het koor in 1890 afgesloten door een hoog schot en in 1910 kwam de preekstoel voor dit schot te staan. Bij de restauratie (1974-'76) werd het koor heropend. Dezelfde ontwikkeling deed zich voor in Boazum, waar het koor in 1906 werd afgesloten en heropend in 1947. In Tzum gebeurde dit in 1881 en 1973 en in de Jacobijnerkerk in Leeuwarden in 1842 en 1975. In Sneek werd in 1871 een schot geplaatst ter weerszijden en boven het orgel, dat hier sinds 1710 voor het koor stond. Dit schot verdween pas in 1986. Het schot in

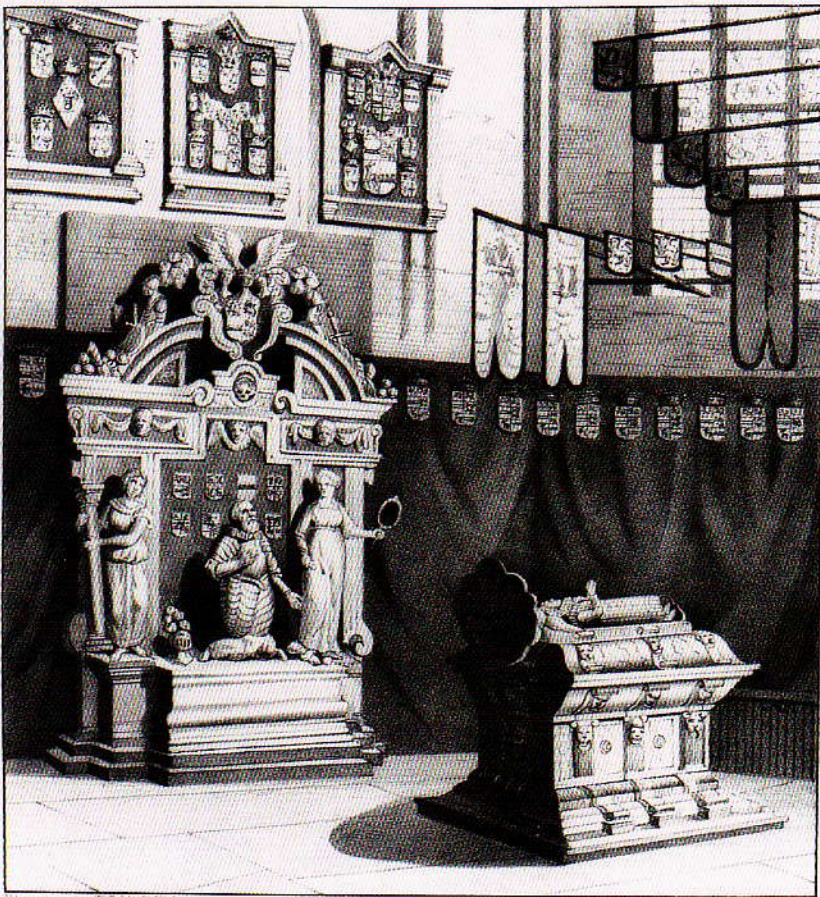
Minnertsga, dat waarschijnlijk uit de negentiende eeuw dateerde, verdween bij de brand in 1947.

In twee kerken bleef het schot bewaard: Dronrijp en Nijland. In Dronrijp werd de scheidingswand, bestaande uit een schot boven twee herebanken en een brede doorgang, waarschijnlijk geplaatst in 1843.² De wand bevindt zich hier niet voor maar een eindweegs in het koor. Nijland komt hierna ter sprake.

EEN GRAFKAPEL VOOR DE NASSAUS IN DE GROTE KERK TE LEEUWARDEN

Reeds in 1588, acht jaar na de Reformatie in Friesland, werd het koor van de Jacobijnerkerk in Leeuwarden bestemd tot grafruimte voor de Friese Nassaus.³ Anna van Oranje, dochter van Willem van Oranje, is er in dat jaar begraven. Haar man, de Friese stadhouder Willem Lodewijk van Nassau, liet een graftombe van zwart marmer plaatsen met daarop in wit albast de overledene met gevouwen handen. Dit praalgraf kwam in het midden van het koor te staan, waar enkele jaren tevoren het hoofdaltaar had gestaan. Dat was de eerste opstelling in Nederland op die plaats na de Reformatie, want het monument voor Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft dateert van 1614-'21. De stadhouder zelf stierf in 1620. Voor hem werd in 1625 tegen de noordmuur van het koor een monument geplaatst. De stadhouder was in geknielde houding afgebeeld met links het beeld van de Standvastigheid en rechts de Voorzichtigheid. Helaas 'was', want in het kader van "Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap" zijn de grafmonumenten in 1795 grondig vernield.

In 1948 heeft men bij gelegenheid van het vijftigjarige regeringsjubileum van koningin Wilhelmina de inrichting van het koor als grafruimte voor de Nassaus gereconstrueerd. Op een nieuwe houten tombe naast

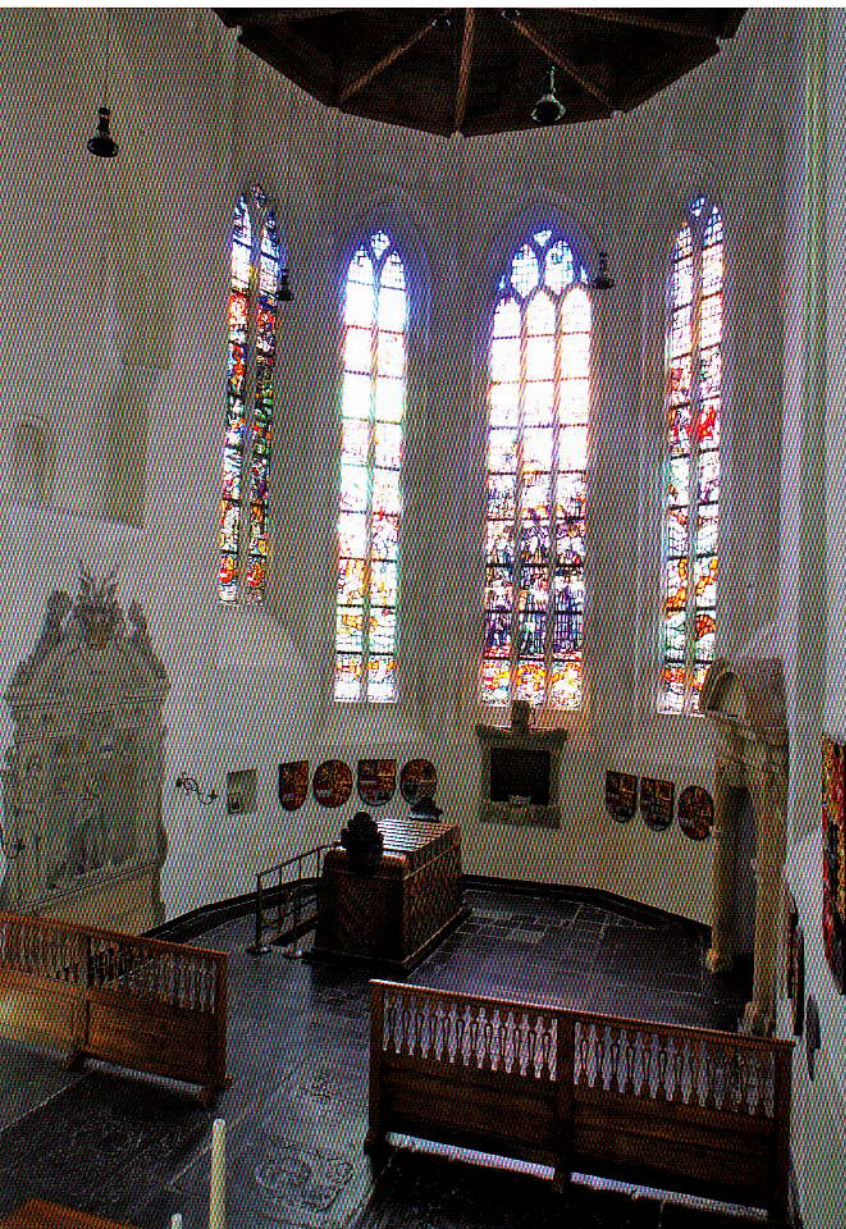
1777 gevonden door de kerkhof. 1843
GRAF TOMBEN VOOR GRAAF WILLEM LODEWIJK VAN NASSAU VAN 1644-1620,
Stadhouder van Friesland, en voor zyne Gemalin PRINSES ANNA VAN ORANJE, overleden 1581, geschild in het koor
der Jakobijner kerk te Leeuwarden.

de toegang tot de grafkelder zijn teruggevonden wapenschilden van het grafmonument van Anna van Oranje geplaatst. Op de noordmuur is een geschilderde reconstructie van het grafmonument voor Willem Lodewijk aangebracht. Aan de wanden van het koor zijn schilden opgehangen met wapens en namen van de leden van het geslacht Nassau-Dietz die in de kerk zijn bijgezet. De gebrandschilderde ramen met historische voorstellingen dateren uit 1963 en 1972. Een laag hekwerk scheidt de kapel van de rest van het koor. Het gereconstrueerde geheel geeft een goed beeld van de inrichting van het koor tot grafkapel.

BERGPLAATS EN MUSEUM

In verschillende kerken werd het koor bestemd tot bergruimte waarin allerlei zaken werden opgeslagen. Dit gebruik treft men nu niet meer aan. Bij restauraties en andere gelegenheden is het beëindigd daar men voelde dat het niet strookte met de betekenis van de ruimte. In Kimswerd werd de bergplaatsfunctie pas beëindigd bij de restauratie in 2010. Over de kerk in Minnertsgra schreef ds. A.D. Wumkes na de grote brand van 1947: 'It skot tusken koar en skip wie in griis, wylst men mar swije sil fan de tastân yn 't koar, dêr 't koelbloedich de tsjettel en skoarstien fan 'e sintrale forwaerming yn delset wienc. Mar by de restauraesje sil it wer it hert fan de tsjerke wurde mei preekstoel, nachtmienstafel en doopfonte'.⁴

Een bijzondere 'bergplaats' was het koor in de Martinikerk te Bolsward. In 1889 schreef ds. M.E. van der Meulen: *In 1889 echter heeft eindelijk eene algebeele hervorming der inrichting van dit koor plaats gehad. Het was nog altijd een bergplaats gebleven met een zonderling geheel van aaneengeslingerde brokstukken van banken, waarin een drietal kunststukken veler aandacht trokken. Nu echter is alles verwijderd, wat daar niet behoort en is het een Museum geworden van oude kunst, uit verschillende eeuwen, dat, als slechts uit twee gebouwen bijeengebracht, zijn weergade niet licht vinden zal.*⁵ Van 1726 tot 1955 stond vóór het koor de hoge vroedschapsbank. Deze afsluiting heeft er mogelijk mede toe bijgedragen dat men de koorbanken heeft laten staan. In 1889 richtte Van der Meulen het koor in als museum, wat het bleef tot de restauratie van 1955-'58.

↑ Leeuwarden, Grote Kerk, inrichting van het koor in 1633. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed RUG

← Leeuwarden, Grote Kerk, inrichting van het koor

PORTAAL EN ONTMOETINGSRUIME

In verschillende kerken werd het koor bestemd tot portaal nadat men een ingang aan de oostzijde had gemaakt. De portaalfunctie vinden we nu nog in Dronrijp, Schalsum, Sneek en Wijnaldum. Bij deze kerken is naast de ingang een bescheiden bergruimte en in Wijnaldum ook een consistorie. Het ruime koor van de Martinikerk in Sneek heeft een multifunctionele bestemming. In de zomer krijgen hier toeristen informatie en na september wordt het gebruikt voor avonddiensten, rouw- en trouwdiensten. Voor dat doel is er een klein orgel opgesteld.

In Easterein had het koor de functie van portaal tot aan de restauratie van 1982-'85. Het was van het schip afgesloten door een schotwerk aan de achterzijde van het doksaal. Dat schotwerk is verwijderd maar de ingang aan de oostzijde is gebleven, zij het dat de hoofdingang nu die onder de toren aan de westzijde is. Het koor kreeg ook hier een liturgische functie: viering van het avondmaal

Ook in Ferwert bevindt zich nog een ingang aan de oostzijde. Hier is het koor afgesloten door een laag schot met glaswerk tussen twee overhuifde banken. Waarschijnlijk werd deze afsluiting aangebracht tijdens de restauratie in de jaren 1926-'27. Onbekend is hoe het voordien was afgesloten. Het koor is in gebruik als vergaderruimte.

VERGADERRUIMTE EN GEVANGENIS

In de derde plaats kreeg het koor dikwijls de functie van vergaderruimte, met name voor bijeenkomsten van de kerkenraad, dus als consistorie. Om te besparen op de kosten voor de verwarming is meer dan eens een plafond aangebracht. Dit was onder andere het geval in het koor van de Sint Gertrudiskerk in Workum. De afgetimmerde ruimte verdween bij de restauratie van 1939-'51. Verder diende dit ruime koor als bergplaats.

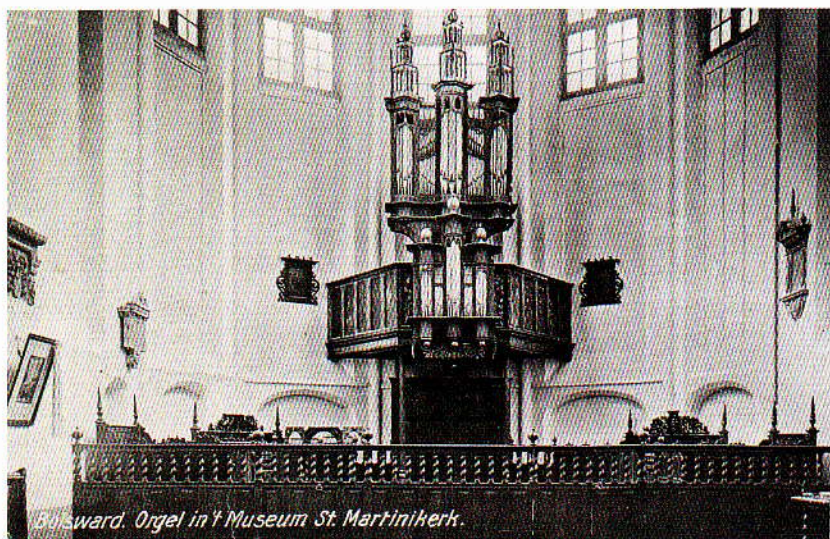
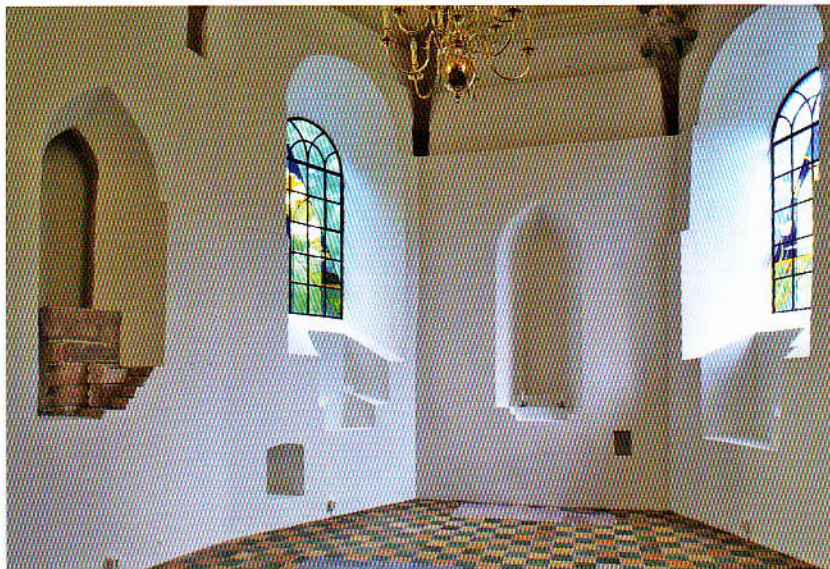
In Stiens bouwde men in 1841 een galerij in het koor waarop in 1854 een orgel werd geplaatst. De ruimte onder de galerij was tot 1914 geopend op het schip, maar in dat jaar kwam de preekstoel hier voor te staan en werd het koor vergaderruimte. Bij de restauratie van 1974-'76

Kimswerd, het koor als bergplaats (2008)

Kimswerd, het koor na de restauratie

Bolsward, Martinikerk, prentbriefkaart uit ca. 1930. Tussen 1889 en 1955 was het koor ingericht als museum met koorbanken (ca. 1490) en koororgel (1545-'50). Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed RUG

Sneek, Martinikerk, het koor als informatiecentrum voor toeristen

- ↑ Grou, het romaanse koor (12de eeuw) met grote ingebroken vensters
- ↗ Tzum, het koor was van 1881-1973 vergaderruimte. Foto: Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed RUG
- ← Tzum, het koor als ruimte voor de avondmaalsviering sinds 1973
- ↓ Easterein, het koor als avondmaalsruimte; tot de restauratie was het portaal

werd het orgel naar het westen verplaatst en het koor heropend.⁶ In Tzum was het koor van 1881 tot 1973 vergaderruimte.

Een bijzondere variant als vergaderruimte is de inrichting van het koor in Grou.

In 1635 liet de grietman van Idaarderadeel, Carel van Roorda, een muur plaatsen tussen koor en schip en bestemde hij het romaanse koor tot rechthuis van de grietenij. In het koor werd een verdiepingsvloer aangelegd, met boven de rechtkamer en onder een wachtlokaal en gevangenis. Deze functie behield het tot 1832. In 1870 werd de ruimte op de begane grond verbouwd tot kosterswoning en de ruimte op de verdieping tot consistorie. Dit duurde tot 1965, in welk jaar de koster een andere woning kreeg. Het koor heeft nu twee vergaderruimten.

SCHOOL EN CONSISTORIE TE NIJLAND

De verschillende mogelijkheden bij het gebruik van een afgesloten koor komen duidelijk tot uiting als we zien wat er in de loop der tijd met het koor van de laatgotische kerk in Nijland gebeurde.⁷ Oorspronkelijk stond de preekstoel tegen de zuidmuur en was het koor afgescheiden door een hek. In 1840 werd de preekstoel

Nijland, zicht door een glaswand vanuit het hoogkoor naar het koor dat ingericht is als vergaderruimte

Nijland, hoogkoor sinds 1982 met hersteld altaar en trap naar de verdieping

voor dit koorhek geplaatst en in 1862 werd het koor afgesloten door een schotwerk boven het koorhek, zoals ook nu nog het geval is.

Van 1580 tot 1815 was het koor in gebruik als bergplaats voor doodsbaren, brandspuit, ladders c.d. In 1817 werd in het koor achter de koorafscheiding een schoolruimte ingebouwd met plafond en een schoorsteen. In 1859 verdween de school en werd deze ruimte bestemd tot consistorie. Het achterste deel van koor bleef een rommelhok. Hier werd ook brandstof opgeslagen bij een verwarmingskelder toen de kerk in 1919 een cv kreeg.

Bij de restauratie van 1982 kreeg het koor een herstel in meer dan een opzicht. Het grootste deel werd ingericht als vergaderruimte en dat in twee lagen. De ruimte op de begane grond heeft een vloer van plavuizen en adellijke grafstenen boven de grafkelders. Via een open spiltrap kan men de zaal op de verdieping bereiken waar ook het oude doophek staat. Men komt hier bijeen onder het houten tongewelf uit 1508.

Het oostelijke deel van het koor, het zogenaamde hoogkoor, is door een glazen pui gescheiden van de vergaderruimten. De verhoging met Bremer steen als

traprede is hersteld en de oude altaarsteen is weer op een massieve onderbouw geplaatst volgens middeleeuws patroon. Boven het altaar hangt een modern vijfluik als vervanger van het altaarstuk uit 1560 van de vermaarde Haarlemse schilder Maarten van Heemskerck, dat bij de Reformatie verdween.⁸

HET IMITATIEKOOR IN YSBRECHTUM

De kerk in Ysbrechtum heeft aan de oostzijde een lager bouwdeel dat uiterlijk de vorm van een koor heeft, maar wie goed kijkt ziet dat dat niet het geval kan zijn. Er zitten wel raamvormen in de muren, maar die zijn dicht: niet later gedicht, maar al vanaf de bouwtijd. We hebben hier te maken met een hoge opbouw boven een grafkelder, een 'kelder' die deels in grond, deels bovengronds is aangelegd. Het is een koor-kelder met een bijzondere geschiedenis.

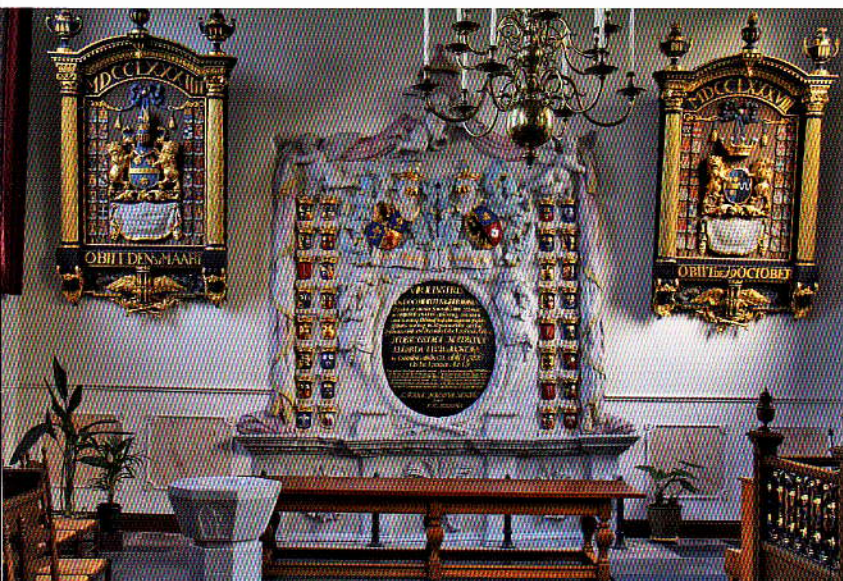
Enige dagen voor zijn dood op 14 december 1692 bepaalde Duco Martena van Burmania dat hij in een grafkelder in de kerk van Ysbrechtum begraven wilde worden. Door de nabestaanden werd de bouw van de grafkelder grondig aangepakt, want de oude kerk werd afgebroken en in de nieuwe kerk werd het oostelijk deel

Ysbrechtum, kerk uit 1865 en imitatiekoor uit 1694

Ysbrechtum, de grafruimte in het koor, te zien naar het schip

Ysbrechtum, in het midden het monument uit 1694 voor Duco en Eduarda als afsluitwand voor het 'koor'

geheel tot 'grafkelder' bestemd. In 1865 werd deze kerk door een nieuwe vervangen, waarbij echter de kelder met opbouw gehandhaafd bleef, zodat de huidige kerk deels uit 1694 en deels uit 1865 dateert.

In 1694 kwam tegen de afsluitmuur van de koor-kelder aan de zijde van het schip een groot monument te staan voor Duco Martena van Burmania (†1692) en Eduarda Lucia van Juckema (†1682). Het onderste deel van het monument bestaat uit drie delen waarvan het middelste van hout is: dit kon weggenomen worden om toegang tot de kelder te geven. Sinds 1865 is dat niet meer nodig omdat toen een ingang aan de oostzijde is gemaakt. In deze ruimte staan verscheidene lijkkasten met de stoffelijke resten van bewoners van Epcema-State. Het koor wordt alleen voor dit doel gebruikt.

Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LII Buitenpost, r.steensma@kpnplanet.nl) maakt studie van oude kerken, in het bijzonder van die in Friesland en Groningen.

Noten

- 1 S. ten Hoeve, G.P. Karstkarel en R. Steensma (red), *Kerken in Friesland*, Baarn 1985, p. 96.
- 2 *Sint Salvius op de terpen*, Leeuwarden / Ljouwert 2002, p. 203.
- 3 B. van Haersma Buma, *De Grote of Jacobijnerkerk en de Friese Nassaus*, Leeuwarden 2005.
- 4 A.D. Wumkes, *Om toer en tsjerke fan Minnertsgea*, Boalsert 1948, p. 15.
- 5 R. Steensma, *De koorbanken in de Martinikerk te Bolsward en hun Europese context*, Gorredijk 2012, p. 39; 'uit twee gebouwen' slaat op Martinikerk en Broerekerk
- 6 R. Steensma, *Opdat de ruimten meevieren. Een studie over de spanning tussen liturgie en monumentzorg bij de herinrichting en het gebruik van monumentale hervormde kerken*, Baarn 1982, p. 171.
- 7 Graag betuig ik mijn dank aan Sytse ten Hoeve te Nijland voor zijn uitvoerige informatie. Deels is die te vinden in: S. ten Hoeve, *Kerk en toren van Nijland*, Nijland 1975.
- 8 Ten Hoeve, *Kerk en toren van Nijland*, p. 23.

JUSTIN E.A. KROESEN

Antwerpen – Easterein – Jever – Innsbruck: de weg van Heinrich Hagarth?

*Nieuw licht op de ‘kraak’
van Easterein*

Praalgraf van Edo Wiemken de Jongere in de Stadtkirche te Jever (Duitsland): de graftombe, gedragen door zes Karyatiden. Foto: Justin Kroesen

In maart 2011 zwierf ik enkele dagen lang met een groep Antwerpenaren door het Duitse Ostfriesland, op zoek naar Zuid-Nederlandse invloeden in de kunst van die regio. Tijdens een bezoek aan het Renaissance-grafmonument van Edo Wiemken de Jongere in de Stadtkirche van Jever stuitte ik op een reliëf dat als twee druppels water lijkt op het doksaal oftewel de ‘kraak’ in de kerk van het Friese Easterein. Of toch niet helemaal? In dit artikel wordt een even mysterieuze als spannende Fries-Ostfriese connectie nader onderzocht.

In de zestiende eeuw stonden de kunst en architectuur in Ostfriesland onder sterke invloed vanuit de Zuidelijke Nederlanden. Dit was een gevolg van de politieke en religieuze verhoudingen in die tijd. Veel protestants gezinde (Zuid-)Nederlanders vluchtten voor het katholieke Spaanse bewind en vonden een veilig heenkomen in deze regio, waar zij de bescherming genoten van de Ostfriesse gravin Anna (1501-1575). Invloeden uit Antwerpen manifesteerden zich het sterkst in de stad Emden. Hier ontwierp de Antwerpse bouwmeester Laurens van Steenwinkel in 1574-1576 een nieuw raadhuis naar het model van het stadhuis in zijn vaderstad; helaas is het gebouw sinds het bombardement van 1944 nog slechts een schim van het oorspronkelijke monument.

In het oostelijker gelegen Jeverland waren geen Nederlandse vluchtelingen, maar hier was vooral de kunstminnende politiek van regentes Maria von Jever (1500-1575) van invloed. Zij koesterde een sterke voorliefde voor de nieuwe vormentaal van de Vlaamse Renaissance. In de banketzaal van haar slot in Jever liet zij omstreeks 1565 een kostbaar cassettenplafond aanbrengen, vervaardigd door houtsnijders uit het atelier van de beroemde Antwerpse architect en beeldhouwer Cornelis Floris 11

de Vriendt (1514-1575). Het is waarschijnlijk dat dezelfde kunstenaars ook verantwoordelijk waren voor het monument dat Maria voor haar vader Edo Wiemken de Jongere liet oprichten (zie kader). Blijkens een inscriptie werd dit praalgraf voltooid in 1564.

Bij ons bezoek aan de Jeverse Stadtkirche op een zonnige zondagmorgen gaf de lokale historicus Horst Radowski uitleg over de stijl, de materialen en de iconografie van het grafmonument. Uitgebreid stond hij stil bij Edo Wiemken en zijn dochter, de opdrachtgeefster Maria zelf.

Het grafmonument is opgetrokken in marmer, eikenhout en gips en bestaat in de kern uit een sarcofaag die door twee postamenten en zes Karyatiden wordt gedragen en waarop de overleden Edo Wiemken liggend als een ridder is afgebeeld. Op de binnenkant van de oostelijke drager is een reliëf aangebracht dat een treffende gelijkenis vertoont met het houten doksaal oftewel de ‘kraak’ in de kerk van het Friese Easterein (zie kader en afb. p.9 bovenaan). In beide gevallen is er sprake van een dubbele arcade van drie rondbogen, waarbij de galerij is voorzien van een lage open balustrade. Terwijl de zuilen in de benedenzone rond zijn, worden de bovenste bogen zowel in Easterein als in Jever van elkaar gescheiden door vlakke pilasters die naar boven overgaan in mensvormige dragers. Ook de vorm van de gewelven is dezelfde: boven zien we drie netgewelven, terwijl de ruimte onder de galerij door stervormige gewelven wordt gedekt. Wat op het reliëf in Jever niet terugkomt, is de rijke versiering van de zwikken en de friezen tussen beide etages. Waarschijnlijk was het weergeven van zoveel details in miniatuur technisch onmogelijk.

Naast de sprekende overeenkomsten tussen het doksaal van Easterein en het reliëf in Jever is er nog een tweede aanwijzing die een verband tussen beide plaatsen

Het praalgraf voor Edo Wiemken de Jongere in Jever en de 'kraak' van Easterein en – twee monumenten, twee mysteries

Het praalgraf voor Edo Wiemken de Jongere in de Stadtkirche van Jever (Duitsland), voltooid in 1564. Foto *Justin Kroesen*

Het praalgraf dat Maria von Jever in de vroege jaren 1560 voor haar vader Edo Wiemken de Jongere liet oprichten, staat in het koor van de Stadtkirche in Jever, het enige bouwdeel dat bij een brand in 1959 bewaard bleef. Het behoort tot de rijkste en best bewaarde Renaissance-praalgraven in Noord-Duitsland. Het monument bestaat uit een onderbouw die wordt omgeven door deugden en wenende figuren ('pleuranten'). Daarop rust de sarcofaag met een beeltenis van de liggende Edo in wapenrusting met aan het hoofd- en voeteneind een geknielde wapendragende vrouwenfiguur. De sarcofaag wordt omzoomd door twee beeldhouwde friezen met een groot aantal voorstellingen uit het leven van Christus en enkele uit het Oude Testament. Het geheel wordt overdekt door een houten baldakijn waarin stenen beelden, zuilen en architraven verwerkt zijn. De dragende beelden vertegenwoordigen oudtestamentische koningen en enkele van de Zeven Vrije Kunsten, terwijl de architraven historische scènes uit de klassieke Oudheid tonen. De baldakijn wordt gedragen door acht Romeinse goden.

Tot op de dag van vandaag wordt er gespeculeerd over de vraag of het graf alleen bedoeld was voor Edo, of ook voor Maria zelf. Op die laatste mogelijkheid lijkt de merkwaardige dubbele aanleg van de sarcofaag te wijzen. Maria bleef kinderloos – om die reden is zij als 'das Fräulein' de geschiedenis ingegaan – en bij haar overlijden vermaakte zij de heerschappij over Jever bij testament aan Johan VII, hertog van Oldenburg. Daarmee kwam een eind aan de bestuurlijke zelfstandigheid van het Jeverland.

Het doksaaal oftewel de 'kraak' in de kerk van Easterein, gezien vanuit het schip. Foto *Regnerus Steensma*

Een doksaaal is een tribune die een afscheiding vormt tussen het koor, de ruimte voor de geestelijken, en het schip, de ruimte voor de leken. Het exemplaar uit 1554 dat in de kerk van Easterein bewaard is gebleven, staat in de wijde omtrek bekend als 'de kraak'. Doksaaalen in dorpskerken zijn uiterst zeldzaam. In Nederland bleven er maar drie bewaard en zelfs in heel Europa zijn er niet meer dan enkele tientallen te vinden. Door zijn ontwerp in renaissancestijl is het doksaaal van Easterein voor een dorpskerk zelfs een Europees *unicum*. In het fries onder de kroonlijst staan twee passages uit de Liesveldt-bijbel van omstreeks 1530: VLIET DIE BEGHEERTE DER IONCHEIT ENDE STAET NADIE RECHTVAERDICHEIT DAT GELOOVE DIE LIEFDE DENVREDE (2 Timoteüs 2:22) en IN ALLE DINGEN SO BEWIST V SELVEN EEN EXEMPEL DER GOEDER WERCKEN ENDE HOVT INDER LEERINGE ONSCADELICK (Titus 2:8).

Tussen de bovenste bogen staan aan de westkant vier dragende Karyatiden, en aan de oostkant vier Perzen. In het fries boven de onderste arcade zijn aan beide zijden negen bijbelscènes te zien, die alle zijn voorzien van een titel en een bijbelverwijzing. Opvallend is dat de oudtestamentische taferelen (met elf) in de meerderheid zijn tegenover de zeven scènes uit het Nieuwe Testament. In 1978 besteedde Hessel Miedema in een artikel uitvoerig aandacht aan de iconografie van dit doksaaal, maar het lukte hem niet om een eenduidige lijn in het programma te ontdekken. Vooralsnog heeft de kraak van Easterein zijn geheimen dus nog niet prijsgegeven.

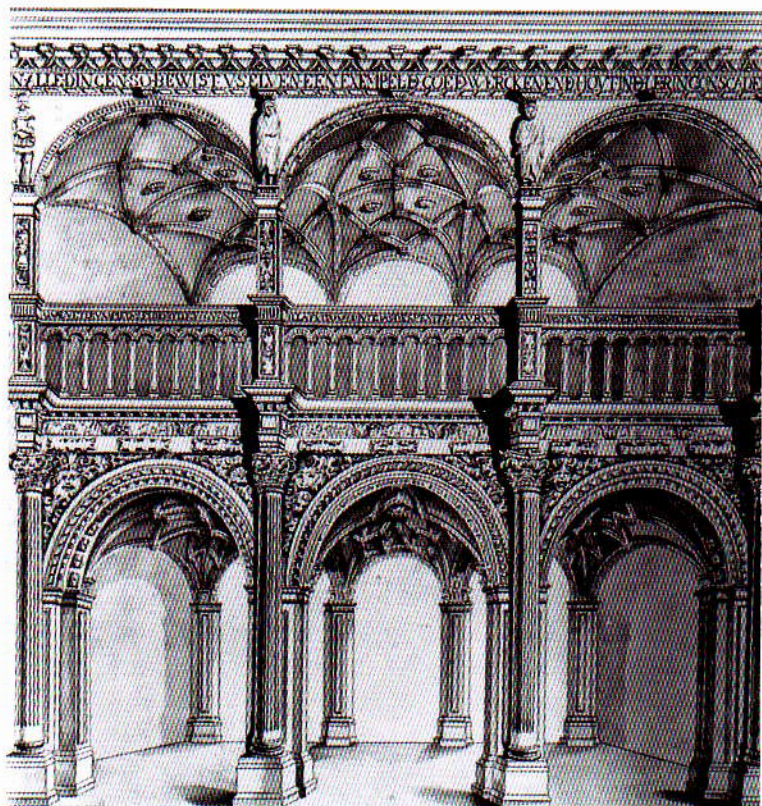
suggerert, en dat is de signering. Het doksaal draagt aan de koorzijde een tekstopschrift met het jaartal 1554 en de naam 'Hein H'. Deze naam is wel in verband gebracht met een zekere Heinrich (Vlaams: Hein) Hagarth, die rond 1563 wordt genoemd als een leerling in het atelier van Cornelis Floris en die nadien zou meewerken aan het mausoleum van keizer Maximiliaan I van Oostenrijk in Innsbruck.¹ Op het monument in Jever vinden we op verschillende plaatsen op de sarcofaag en ook op het reliëf een signatuur dat als H-H gelezen kan worden: beide H's zijn door een liggend streepje met elkaar verbonden, waardoor een hark-vorm ontstaat. In 1903 verdedigde P.C.J.A. Boeles in een artikel in het *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond* de stelling dat deze initialen in het licht van de gelijkenis met het doksaal van Easterein als Hein H, alias Heinrich Hagarth, gelezen moeten worden.² Dit zou veronderstellen dat één kunstenaar zowel in hout als in steen werkte en bovendien dat hij zijn werk op uiteenlopende manieren signeerde, wat zeer ongebruikelijk is. Wilde hij in Jever misschien anoniemer blijven dan in Easterein, of kon hij hier niet langer, zoals in Easterein, als zelfstandig meester signeren omdat hij in dienst was getreden bij Cornelis Floris?

De vragen rond het reliëf in Jever en de kraak in Easterein en de signering van beide kunstwerken gaven herhaaldelijk aanleiding tot onderzoek. Tien jaar na verschijning van Boeles' artikel werd zijn stelling door Robert Hedicke in zijn standaardwerk over *Cornelis Floris und die Florisdekoration* voorzichtig overgenomen; hij vermeldde er wel bij dat hij niet in de gelegenheid was geweest om de these in Oostercnd (Easterein) zelf te toetsen.³ In 1978 besteedde Hessel Miedema opnieuw aandacht aan de kwestie in een artikel over de iconografie van beide monumenten in het *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond*. Ook hij is voorzichtig, vooral omdat het graf in 1825 grondig werd opgeknapt: "Gezien de keurige toestand waarin de reliëfs tegenwoordig verkeren, moet men wel aannemen dat ze grondig zijn opgeknapt toen ze opnieuw aan het licht werden gebracht, en derhalve is enige onzekerheid omtrent de oorspronkelijke voorstelling wel in te kalkuleren".⁴ De visie dat de reliëfs in de negentiende eeuw werden toegevoegd, werd enkele jaren geleden door Andrea Baresel-Brand in haar boek over Renaissance-praalgraven in Noordwest-Europa herhaald.⁵ Nadere analyse van het reliëf in Jever en de kraak in Easterein brengt echter een onverklaarbaar verschil aan het licht: terwijl de onderste bogen in Easterein vandaag de dag geheel open zijn, zijn hier in het model in Jever halfopen hekwerken in renaissancestijl te zien. De hekken in de bogen links en rechts zijn ononderbroken, terwijl het middendeel als twee deuren lijkt te kunnen worden geopend.

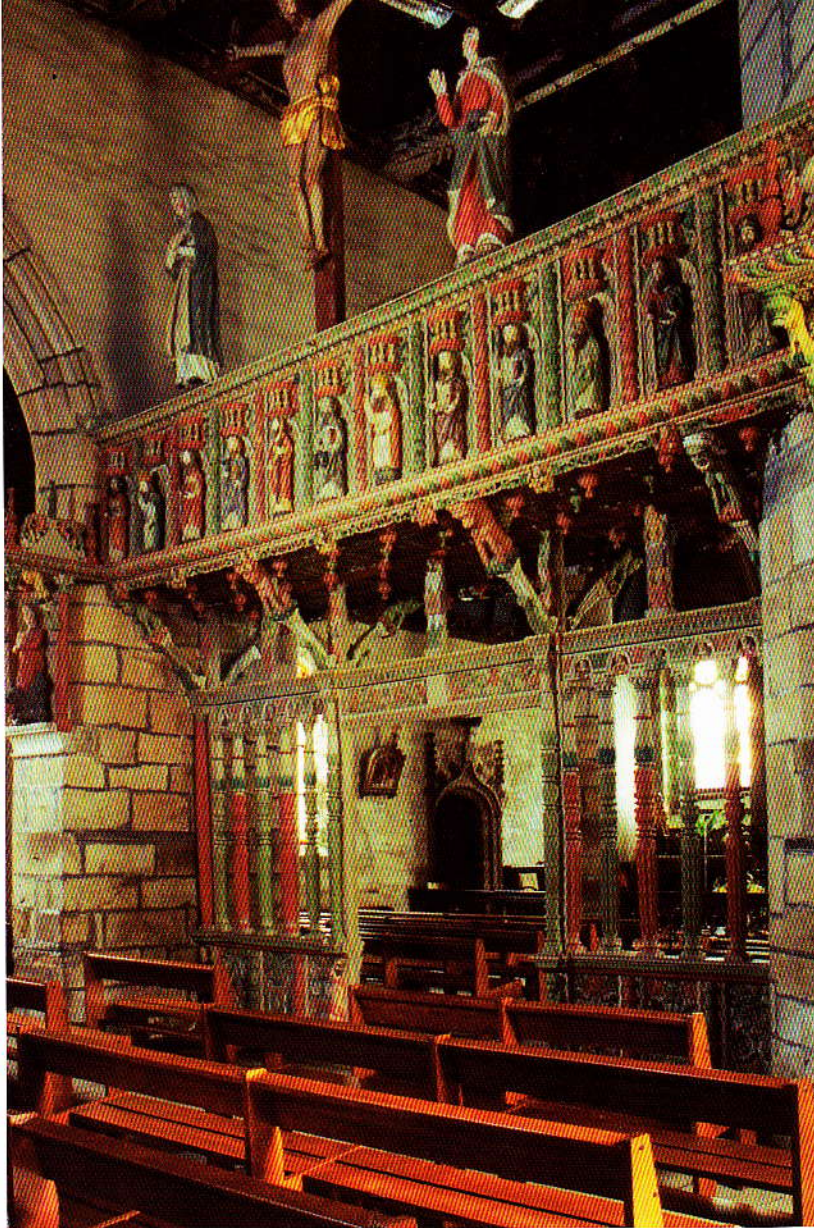
De enige denkbare functie die deze hekken zouden kunnen hebben, is die van afscheiding tussen schip en koor. In veel middeleeuwse kerken was het koor fysiek van het schip gescheiden, zodat de leken de sacrale altaarruimte niet konden betreden. Een tweede functie van een dergelijke koorafscheiding was dat deze een

Reliëf aan de binnenkant van de oostelijke drager van het grafmonument. Foto: Justin Kroesen

De "kraak" (het doksaal) van Easterein, omstreeks 1850 getekend door Albert Martin (collectie Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed, rug)

Houten doksaa in renaissancestijl uit het midden van de zestiende eeuw in de kerk van La Roche-Maurice, Bretagne (Frankrijk). Het gedeelte onder de tribune vertoont in stijl en opbouw gelijkenis met de verdwenen hekken onder het doksaa van Easterein. Foto: Justin Kroesen en Regnerus Steensma

geschikte achtergrond bood voor zijaltaren, die vaak vóór het koor werden opgericht. Van eventuele altaren is in het reliëf in Jever evenwel niets te zien, zodat de functie van de hekken hier tot die van afscheiding beperkt lijkt te zijn gebleven. In dit verband is het van belang om op te merken dat bij opgravingen in het schip van Easterein op enige afstand ten westen van het doksaa de resten van twee altaarfundamenten werden aangetroffen, wat er op lijkt te wijzen dat deze hier niet op de koorgrens stonden.⁶

Het is niet geheel uit te sluiten dat de hekken zich nog in de negentiende eeuw in Easterein bevonden en daarom in de kopie werden overgenomen, maar erg waarschijnlijk is dat niet. Omstreeks 1850 was er in ieder geval geen sprake (meer) van hekken. Rond dat tijdstip maakte Albert Martin in opdracht van het Friesch Genootschap een tekening van de kraak, waarop de bogen geheel open zijn (zie afb. p. 9 onderaan).

Aannemende dat het reliëf op het grafmonument in Jever tot het oorspronkelijke zestiende-eeuwse bestand behoort, verschaft het ons een unieke indruk van de kraak van Easterein in zijn laatmiddeleeuwse opzet, toen

deze nog diende als afscheiding van de altaarruimte in het koor. Uit dezelfde tijd bleef een houten doksaa in Renaissancestijl bewaard in de dorpskerk van La Roche-Maurice, in Bretagne (Frankrijk).

Voorzover de schaarse bronnen dat toelaten, en afgaande op stijl en signering, kan het werkzame leven van Hein(rich) Hagarth in grote lijnen worden gereconstrueerd tussen Antwerpen, Easterein, Jever en Innsbruck. Niet alleen betekent dit dat hij werkzaam was in een geografisch uitgestrekt gebied, ook werkte hij voor opdrachtgevers van uiteenlopende religieuze signatuur. Waren de Nederlanden en Oostenrijk nog volop katholiek, in Jever nam hij de opdracht aan van een lutherse heerseres - men was nu eenmaal daar werkzaam waar zich de markt bevond. De sprekende gelijkenis tussen het doksaa in Easterein en het reliëf in Jever lijkt het opkomende zelfbewustzijn van de individuele kunstenaar in de tijd van de Renaissance te weerspiegelen: kennelijk was Hagarth zo tevreden over zijn werk in Easterein dat hij het in Jever in miniatuur citeerde.⁷

Dr. Justin E.A. Kroesen (j.e.a.kroesen@rug.nl) is universitair docent Kunstgeschiedenis van het Christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn bijzondere interesse gaat uit naar de inrichting en het gebruik van kerkgebouwen in de Middeleeuwen en de vroeg-moderne tijd.

Noten

- 1 Mogelijk was dezelfde kunstenaar ook verantwoordelijk voor de in 1556 gedateerde gebeeldhouwde grafzerk in de kerk te Easterein, die is gesigneerd door een zekere 'Heino'. Zie hierover D.J. van der Meer, 'Kunstenaar en opdrachtgevers van twee monumenten in Oosterend', in *De Vrije Fries* 67 (1987), pp. 27-40.
- 2 Vgl. P.C.J.A. Boeles, 'De kraak te Oosterend en het Edo Wiemken-Denkmal te Jever', in *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond* 4 (1902-1903), pp. 1-4.
- 3 Robert Hedicke, *Cornelis Floris und die Florisdekoration. Studien zur niederländischen und deutschen Kunst im XVI. Jahrhundert*, 2 dln., Berlijn 1913, deel 1, p. 132.
- 4 Hessel Miedema, 'De bijbelse ikonografie van twee monumenten: de "kraak" te Oosterend (Fr.) en het grafmonument van Edo Wiemken te Jever', in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* (1978), pp. 61-88, hier 65.
- 5 Andrea Baresel-Brand, *Grabdenkmäler nordeuropäischer Fürstenthäuser im Zeitalter der Renaissance 1550-1650*, Kiel 2007, pp. 80-95, hier 87.
- 6 Zie Hugo Kingmans, *Kraak te Oosterend*, Leeuwarden 1986, p. 22.
- 7 Ik dank Horst Radowski voor stimulerende discussies in Jever en tijdens een bezoek aan Easterein op 16 augustus 2011.

De Van Harenskerk in Sint-Annaparochie. Foto: Gerhard Bakker

Stichtingsnieuws

Van het bestuur

BELEIDSPLAN 2013-2016

De Stichting Alde Fryske Tsjerken verwacht de komende jaren twee kerkgebouwen per jaar over te nemen. Dat staat in het *Beleidsplan 2013-2016* dat deze zomer is ingediend bij de provincie Fryslân. De provincie is de belangrijkste subsidieverstrekker voor de Stichting. De jaarlijkse bijdrage is echter niet groot genoeg om alle apparaatskosten te dekken. De Stichting vraagt in het Beleidsplan om de provinciale subsidie mee te laten 'ademen' met het aantal overgenomen kerkgebouwen.

De Stichting is momenteel met een tiental kerkelijke gemeenten in gesprek over de eventuele overname van een kerkgebouw. "Dergelijke trajecten duren doorgaans meerdere jaren", legt voorzitter Jan Kersbergen uit. "We krijgen steeds meer gebouwen aangeboden. Dat zorgt voor een zwaardere belasting van de organisatie. Het lijkt ons dan ook redelijk dat de provincie ons daarbij helpt."

De Stichting Alde Fryske Tsjerken is er ten dienste van de hele Friese samenleving, benadrukt hij. "Niemand wil toch dat de monumentale kerken uit het landschap verdwijnen? Daarnaast zijn we ook sociaal-maatschappelijk een belangrijke speler op het platteland: onze Plaatselijke Commissies zorgen ervoor dat de kerken gebruikt blijven worden in het midden van de dorpsgemeenschappen. Ook economisch is de Stichting een factor van betekenis: met de € 200.000 subsidie die we van de provincie krijgen, genereren wij een omzet van circa € 600.000 per jaar."

De Stichting wil de komende jaren nog eens grondig kijken naar de gebruiksmogelijkheden en de monumentale waarden van de verschillende kerken. Niet iedere

kerk leent zich voor multifunctioneel gebruik. Wellicht zijn er ook andere dan culturele bestemmingen te vinden. In een aantal kerken ontbreken nog de faciliteiten. Voor het aanbrengen van deze voorzieningen is nog veel geld nodig.

De Stichting wil de Plaatselijke Commissies de komende jaren meer armslag geven. Dit zal de lokale actiebereidheid en de binding met de plaatselijke kerk doen toenemen. De Rijksbijdrage voor de instandhouding van kerkgebouwen wordt verlaagd van 65 naar 50 procent. Dit betekent dat de Stichting meer 'eigen' geld nodig heeft om de kosten te kunnen betalen. De komende jaren moeten alle zeilen worden bijgezet om het hogere eigen aandeel bijeen te brengen.

Wat betreft het aantal donateurs streeft de Stichting naar een groei tot ruim boven de vierduizend. Op 31 oktober 2009 telde de Stichting 3300 donateurs. Op dit moment zijn dat er 3850. Donateurs zijn belangrijk voor de Stichting omdat zij met hun bijdragen, giften en nalatenschappen het werk van de Stichting financieel mogelijk maken.

JAARREKENING

2011 was een bijzonder jaar met onder meer drie restauraties: de oplevering van De Groate Kerk te Sint-Jacobiparochie, de start van de restauratie te Wier en de restauratie van het orgel te Boksum. Daarnaast is begonnen met de onderhoudswerkzaamheden in het kader van de BRIM, waarvoor het Rijk 65% subsidie beschikbaar stelt. De komende periode tot 2017 staat

de Stichting voor de grote uitdaging om de onderhoudswerkzaamheden aan onze veertig gebouwen uit te voeren. Het is de Stichting gelukt de eigen bijdrage van 35% voor een belangrijk deel te financieren door bijdragen van een tiental, voornamelijk Friese, cultuurfondsen.

In 2011 is de dorpskerk te Rottevalle overgenomen, als 39ste kerk in eigendom. De Stichting ziet dat het aanbod van kerken toeneemt. Een belangrijk aandachtspunt is de exploitatie van de overgenomen kerkgebouwen. In 2011 is daar extra in geïnvesteerd, door de aanstelling van een impresario die bemiddelt tussen artiesten en onze Plaatselijke Commissies.

Om te kunnen voldoen aan het toenemende aanbod van kerkgebouwen en de subsidieverplichtingen die de BRIM met zich meebrengt, zal verder worden geïnvesteerd in professionalisering.

Het resultaat in 2011 bedraagt € 12.000 positief (tegen € 27.000 negatief in 2010). De positieve bate is toegevoegd aan de algemene reserves. De baten zijn gestegen met € 16.000 als gevolg van een toename van donaties. Het aantal donateurs is met 5% toegenomen tot 3850. De budgetsubsidie van de provincie bedraagt € 197.000, net als in 2010. De lasten zijn gedaald ten opzichte van 2010 vanwege extra bezuinigingen. Door de toename van het aantal gebouwen en een gelijkblijvende provinciale subsidie neemt de druk op de exploitatie toe.

Het vermogen van de Stichting is gezond. Meegeef-sommen die we ontvangen bij kerkovernames, worden geoormerkt en toegevoegd aan de reserve meegeef-sommen.

De Rijksbijdrage staat onder druk en daarom verwachten wij dat in de toekomst de eigen bijdrage van de Stichting aan onderhoudsprojecten zal moeten toenemen. Om financieel gezond te blijven zal de vermogenspositie van de Stichting verhoogd moeten worden teneinde aan de toekomstige verplichtingen te kunnen voldoen. Het bestuur heeft zich dan ook ten doel gesteld dat de hoogte van het vermogen in lijn moet blijven met de toekomstige verplichtingen.

De Stichting is door de fiscus aangewezen als een Algemeen Nut Beogende Instelling (ANBI) onder de categorie 'cultuur'. Deze status heeft als voordeel dat schenkingen aan de Stichting zijn vrijgesteld van belastingen. Er is nog een voordeel voor u aan verbonden. U mag namelijk 1,25 keer het bedrag dat u schenkt aftrekken van de belasting, tot maximaal € 5.000. Als u bijvoorbeeld € 100 schenkt, mag u € 125 aftrekken. Wilt u meer informatie? Neem gerust contact met ons op.

De jaarrekening 2011 van de Stichting Alde Fryske Tjerken is opgesteld door Accountantskantoor Epema uit Leeuwarden en gecontroleerd door Verstegen accountants en adviseurs te Dordrecht. Drs. J. de Groot RA MPA van dat kantoor heeft een goedkeurende verklaring afgegeven.

Elbert Hidding, penningmeester

GIFTEN, SCHENKINGEN EN LEGATEN

Verjaardagsgeld R. Bouma Leeuwarden	€ 105
Verjaardagsgeld J. de Haan, Amstelveen	€ 350
Gift G.B. Fokkema, Leeuwarden	€ 500
Lijfrente F. Landman, Baarn	€ 500
Lijfrente M. Veninga, Leeuwarden	€ 500
Gebaksgeld W. Westra, Oudega i.v.m. jubileum	€ 750
Lijfrente Y. Blijstra, Sneek	€ 1.000
Lijfrente A. Oostra, Den Haag	€ 1.000
N.N.	€ 1.000
Gift Fryske Krite, Bussum	€ 1.000
Lijfrente T. Blok-Hoekstra, Voorschoten	€ 2.000
N.N.	€ 2.500
Verkoop kerkenkalender	€ 2.500
Nalatenschap H. Baarsma	€ 9.500

PERSONELE AANGELEGENHEDEN

Aan het begin van de zomervakantie heeft de Stichting afscheid genomen van de secretaresse, Elisabeth Penninga-Lautenbach, die een betrekking elders (dichter bij huis) heeft aanvaard. In de vacature is per 1 augustus 2012 voorzien door de benoeming van Rommie van der Heide-Groenewoud uit Burgum.

Van de Emmakade

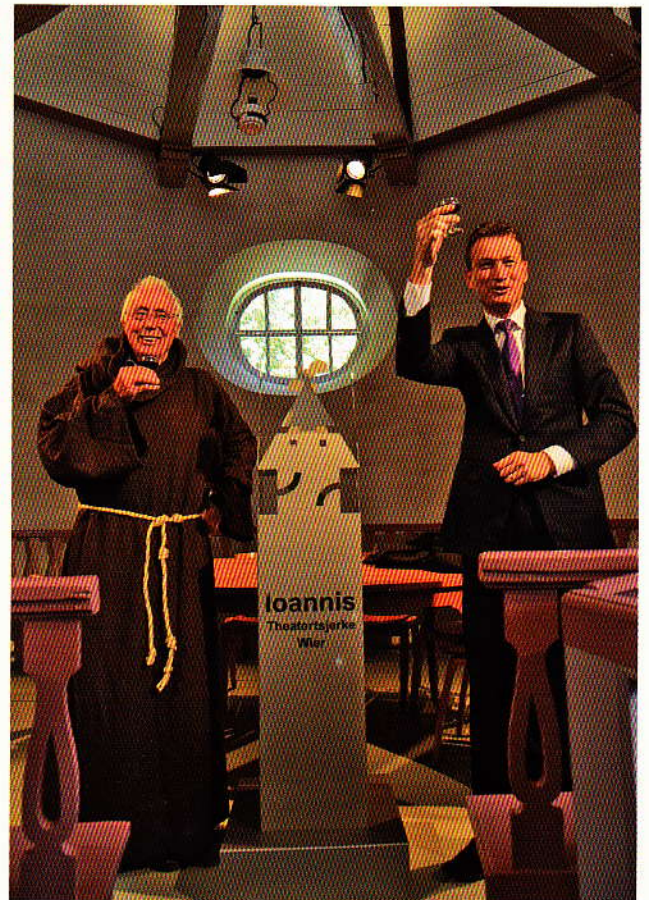
HEROPENING KERK WIER

De Stichting heeft donderdag 6 september de gerestoreerde kerk van Wier officieel heropend. De officiële openingshandeling werd verricht door toenmalig demissionair staatssecretaris Halbe Zijlstra, in samenwerking met gedeputeerde Jannewietske de Vries.

De vrijwilligers van de Plaatselijke Commissie van Wier hebben jarenlang actie gevoerd om de kerk gerestaureerd te krijgen. De restauratie werd mede mogelijk door de crisisbestrijdingsmaatregelen van het Kabinet Balkenende IV. Ook de gemeente Menameradiel en een aantal cultuurfondsen hebben bijgedragen aan de restauratie.

De Plaatselijke Commissie wil de kerk vooral gebruiken voor culturele doeleinden. Tijdens de restauratie zijn diverse voorzieningen aangebracht ten behoeve van de nieuwe functie als 'theaterkerk'. Er is een licht- en geluidsinstallatie aangeschaft en er zijn twee toiletten gecreëerd in het baarhokje tegen de toren aan. De begrafenisvereniging van Wier heeft een nieuw baarhokje gebouwd op het kerkhof. De Plaatselijke Commissie heeft zelf een nieuwe keuken ingebouwd.

De Plaatselijke Commissie heeft een stichting opgericht, de Stifting Freonen fan Terp en Tsjerke Wier, die de kerk gaat exploiteren onder de naam 'Ioannis Theatersjerke Wier'. Zij zien Ioannis (Janus) met zijn twee gezichten (lach en traan) als het zinnebeeld van het theater. De openingshandeling bestond daarom ook uit het onthullen van een gestileerde Januskop door staatssecretaris Zijlstra, die vervolgens een slokje "levenselixer" kreeg aangeboden.

Boven: Na de onthulling van het astronomisch uurwerk door gedeputeerde De Vries (in blauwe jurk) en Geoffrey Bruin (met armen om dochter geslagen) vertelt voorzitter Marcel Helderman (geheel links) van de Plaatselijke Commissie wat de plannen zijn. Foto: Willem de Graaf

Links: Spontane vrolijkheid om de toespraak van Riens Gratama bij de opening van de Ioannis Theatersjerke, met van rechts naar links: wethouder Van Asperen, burgemeester Van Mourik, gedeputeerde De Vries, staatssecretaris Halbe Zijlstra, voorzitter Kersbergen en directeur Bakker. Foto: Frans Andringa

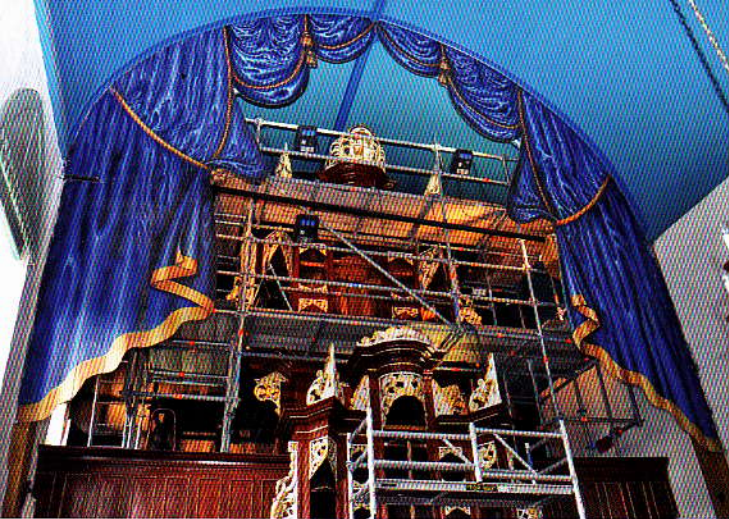
Rechts: Staatssecretaris Halbe Zijlstra proost met Riens Gratama op de opening van de Ioannis Theatersjerke. Foto: Frans Andringa

Gedeputeerde De Vries onthulde even later het gerestaureerde astronomische uurwerk aan de gevel van de toren, samen met Geoffrey Bruijn, een volle neef van onderduiker Fred Bruijn die het uurwerk in 1946 uit dankbaarheid aan Wier schonk.

Tijdens de opening vertelde de gedeputeerde dat de kleurkeuze van het interieur tot stevige discussies heeft geleid. Met de uiteindelijke keuze, die dicht bij de meest

recente kleurstelling uit de "sobere jaren vijftig" is gebleven, is inmiddels iedereen tevreden.

Het orgel van Wier is nog niet gerestaureerd. Dat is op dit moment ook niet mogelijk, vertelde architect Van Seijen. "Een orgel heeft baat bij een stabiel binnenklimaat. Dat moet nog gecreëerd worden. Het orgel moet daar aan wennen. Pas daarna, en als er geld is, kan het orgel worden aangepakt."

Het 'gordijn' is bij de restauratie schoongemaakt. Foto: Willem de Graaf

OPLEVERING ORGEL BOKSUM

Orgelbouwer Pels & Van Leeuwen uit 's Hertogenbosch heeft medio december het gerestaureerde orgel van Boksum speelklaar opgeleverd. De officiële ingebruikname staat gepland voor vrijdag 8 februari 2013 met een middag voor orgelliefhebbers op zaterdag 9 februari 2013. Aan de bijeenkomst wordt onder meer medewerking verleend door orgeladviseur Aart van Beek, die de restauratie namens de Stichting heeft begeleid.

De restauratie heeft bijna € 200.000 gekost. Tweederde van dat bedrag werd beschikbaar gesteld door het Rijk via een speciale regeling voor de 37 Aangewezen Organisaties voor Monumentenbehoud, waarvan de Stichting er één is. Eerder kon via deze regeling ook al de dakruiter van Kortezwaag gerestaureerd worden.

Onderdeel van de restauratie was het 'retoucheren' (bijwerken) van de kas door de restauratieschilders Veldman & Veltman uit het Drentse Oudemolen. Er waren voldoende middelen beschikbaar om ook het uit 1798 daterende en op hout geschilderde 'gordijn' schoon te maken.

BRIM-ONDERHOUD

Nu met de kerk van Wier de laatste ingrijpende restauratie heeft plaatsgevonden, kan de Stichting zich de komende jaren concentreren op het onderhoud in het kader van

Karin Veldman werkt de orgelkas van Boksum bij met goudverf. Foto: Willem de Graaf

de Rijks subsidieregeling BRIM. In 2011 werden de torens van Boksum, Blessum en Britswert gerestaureerd. In de laatste maanden van dit jaar is de toren van Bears gerestaureerd en is er onderhoud gepleegd aan de kerken van Jorwert, Lichtaard, Terband en Uitwellingerga. Bovendien worden twee rouwborden uit de kerk van Hegebeintum gerestaureerd. De werkzaamheden worden mogelijk gemaakt dankzij de Rijksbijdrage (65 procent) en de steun van een tiental voornamelijk Friese cultuurfondsen (zie 'Alde Fryske Tsjerken' nr. 5, december 2011, blz 11).

OVERNAME DE KAPELLE, HASKERDIJKEN

De Stichting heeft op maandag 11 juni De Kapelle in Haskerdijken overgenomen van de Protestantse Gemeente Heerenveen. De akte werd door notaris Pieter de Boer van kantoor Groenewegen gepasseerd tijdens een feestelijke bijeenkomst in het kerkje. De Kapelle is de veertigste kerk van de Stichting Alde Fryske Tsjerken.

De kerk werd sinds februari 2011 verhuurd aan beeldend kunstenaar Tineke Fischer uit Heerenveen. Ook na de overdracht blijft zij het kerkje gebruiken als atelier en expositieruimte en voor concerten. Via haar kan het kerkje ook gehuurd worden voor rouw- en trouwdiensten. Bovendien zullen er acht keer per jaar erediensten worden gehouden van de Protestantse Gemeente Heerenveen.

De Stichting heeft een aantal inwoners van Haskerdijken bereid gevonden samen een Plaatselijke Commissie te vormen, die zal functioneren naast de huurder. De Plaatselijke Commissie kan in overleg met de huurder wellicht zelf ook activiteiten organiseren.

OVERNAME VAN HARENSKERK, SINT-ANNAPAROCHE

De Stichting heeft op zaterdag 13 oktober de Van Harenskerk in Sint-Annaparochie overgenomen van de Protestantse Gemeente ter plaatse. De akte werd door notaris mr. Siebe Swart gepasseerd. De Van Harenskerk is de 41ste kerk die in eigendom van de Stichting komt.

Beeldend kunstenaar Tineke Fischer vertelt tijdens de overdracht van De Kapelle over het kunstwerk dat zij maakte voor het dorpsbos van Haskerdijken, waarin de plattegrond van Haskerland verwerkt is. Foto: Gerhard Bakker

Bijzonder aan deze overname is de financiële steun die de burgerlijke gemeente het Bildt heeft gegeven ten behoeve van het instandhoudingsfonds dat voor de Van Harenskerk is gecreëerd. Burgemeester Gerrit Krol overhandigde tijdens de overdracht een symbolische cheque ter waarde van € 30.000. De Stichting Bildtse Belangen/ Bildtse Bank/Friesland Bank heeft ook een duit in het zakje gedaan en overhandigde een cheque van € 20.000.

Tijdens de bijeenkomst is een Plaatselijke Commissie geïnstalleerd die het beheer van de kerk op zich neemt, onder voorzitterschap van Teake Brandsma.

De Van Harenskerk werd in 1682 gebouwd. Daarvoor moest een oudere kerk wijken. In die oudere kerk zijn Rembrandt en Saskia getrouwd. Dat was in 1634. Dit jaar is de geboorte van burgemeestersdochter Saskia van Uylenburgh herdacht, precies vierhonderd jaar geleden (2 augustus 1612). In de Van Harenskerk was deze zomer een expositie over haar te zien. De Stichting speelt met de gedachte om die expositie op termijn te professionaliseren.

VRIJWILLIGERS GEZOCHT

De Stichting ontvangt geregeld collecties uit de nalatenschap van liefhebbers/verzamelaars van kerken. Een bijzondere schenking was de nalatenschap van de heer W. Siegersma. Deze bestaat uit ruim vijftig multomappen met foto's, brochures, krantenknipsels en overige verzamelde informatie van vrijwel alle kerken in Friesland, keurig per kerk geordend. De verzameling is een waardevolle aanvulling van ons eigen archief.

De Stichting is op zoek naar een of meer vrijwilligers die de huidige beheerder van het archief, de heer Arnoud Klokke, willen helpen met het ordenen van eerder ontvangen collecties en overige archiefmaterialen. Wie minimaal een dagdeel per week beschikbaar is, wordt uitgenodigd om te mailen naar info@aldefrys-ketsjerken.nl of tijdens kantooruren te bellen met het secretariaat (058-2139666 op maandag tot en met donderdag tussen 09.00 en 15.00 uur).

Wie een collectie met kerkenmateriaal en/of boeken wil overdragen aan de Stichting, kan ook contact opnemen met het secretariaat. In principe nemen we alleen materiaal in ontvangst dat betrekking heeft op Friese kerken. Helaas kunnen wij het niet komen halen. We stellen het derhalve op prijs als het op de Emmakade wordt bezorgd.

NIJKLEASTER IN KERK JORWERT

Op zondag 28 oktober heeft de Stichting Nijkleaster feestelijk haar intrek gevierd in onze kerk in Jorwert. Nijkleaster is een zogenoemde 'pioniersplek' van de Protestantse Kerk in Nederland. Het nieuwe klooster wil een centrum vormen waar mensen zich in alle rust kunnen terugtrekken om op adem te komen, en tegelijk een plek waar ze elkaar kunnen ontmoeten in liturgie en gesprek, studie en werk, plezier en recreatie. De stichting neemt in eerste instantie haar intrek in de voorruimte van onze kerk in Jorwert, die ze voor eigen rekening heeft voorzien van moderne faciliteiten. Op de langere termijn hoopt de Stichting Nijkleaster een kloostergemeenschap

Ruim honderd mensen waren aanwezig bij de officiële overdracht van de Van Harenskerk, die muzikaal werd opgeluisterd door Aldert Cuperus en Andries Bosma begeleid door Piet Poelstra op accordeon. Foto: Jan Bonefaas

Burgemeester Gerrit Krol (rechts) van de gemeente het Bildt overhandigt een symbolische cheque aan vice-voorzitter K.G. Stok van de kerkenraad van Sint Annaparochie, die de cheque doorgeeft aan voorzitter Jan Kersbergen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Foto: Jan Bonefaas

Voorzitter Kersbergen neemt een symbolische cheque ter waarde van 20.000 euro in ontvangst van penningmeester Piet Bakker en voorzitter Goffe Jensma van de Stichting Bildtse Belangen-Bildtse Bank-Friesland Bank. Foto: Jan Bonefaas

Jan Kersbergen overhandigt voorzitter Teake Brandsma van de Plaatselijke Commissie Sint Annaparochie de vlag die kan worden uitgehangen als de kerk geopend is. Foto: Jan Bonefaas

H.T. Algra

Bewaking

Onlangs ontstond er opschudding door de roof van enkele schilderijen uit een kunsttempel in Rotterdam. De dieven konden blijkbaar vrij gemakkelijk binnenkomen, want er waren weinig sporen van braak te bespeuren. De bewakingscamera's toonden geen beelden van snel heen en weer lopende schimmige mannen met de buit. De camera's waren uitgeschakeld of werkten om een of andere reden op dat moment niet.

Hoe anders was dat in de middeleeuwen bij onze kerken. Al vroeg beschikten kerken over bewaking. Wie rondkijkt bij onder andere de kerken in Kimsward, Swichum of Ee kan aan de buitenmuren van deze gebouwen menselijke kopjes onderscheiden. Weliswaar in de loop van de tijd nogal afgesleten, maar toch. In sommige kringen wordt beweerd dat deze kopjes dienden om de duivel en dieven buiten de deur te houden. Iedereen wist dat als men de kerk naderde, men door deze kopjes in de gaten werd gehouden.

Wat was er te halen in de kerken? Zij beschikten over muurschilderingen, maar die kon je niet meenemen. Mooie gesneden of geschilderde altaarstukken waren ook in die tijd onverkoopbaar. Er bestond nauwelijks een markt voor, ook omdat de begrippen kunst en kunstenaar zoals wij die kennen, niet bestonden. De kerken werden versierd door ambachtslieden, leden van een gilde. De clerus beschikten over kostbare gewaden, maar in dergelijke kledij viel je als dief meteen door de mand. Zilveren voorwerpen zoals drinkbekers of schalen waren nog wel de moeite waard. Maar wie opent er zo gemakkelijk een eikenhouten kerkdeur met ijzerbeslag en ijzeren sloten, terwijl de kopjes toekijken? Een andere mogelijkheid binnen de kerk waren het brood en de wijn voor de mis. Het volk leed in die tijd soms honger en kon zich aan dit voedsel vergrijpen. Het kon de honger voor een ogenblik stillen. Maar eenmaal binnengekomen zaten deze etenswaren achter slot en grendel, in muurkastjes of in afgesloten kasten in de sacristie, die tegenwoordig wel wordt aangeduid als consistorie. Bovendien beschikten de kerken over kerkratten, waarvan gezegd wordt dat ze altijd arm waren, die een fijne neus hadden voor de etenswaren in de kerk. Het loonde dan ook nauwelijks om voor dit doel in te breken. De kopjes en de beelden van de heiligen zouden een inbreker binnen met diep afgrijzen aankijken. Hij kon het dan verder in zijn leven wel vergeten. En vooral na zijn dood wachtte hem een straf die wij nauwelijks met woorden uit ons hedendaags vocabulair kunnen beschrijven.

De echte kerkratten zijn verdwenen, er valt weinig eetbaars meer te halen. De moderne dieven gaat het daar ook niet om. Ze hebben het vooral voorzien op het koperwerk. Gelukkig hebben de wetsdienaars van tegenwoordig de helers sterker aan banden gelegd, waardoor de dieven vaker tegen de (koperen) lamp lopen.

H.T. Algra, is bestuurslid van de Stichting Alde Fryske Tsjerken

Een volle kerk bij de opening van Nijkleaster. Foto: Nijkleaster

te kunnen vestigen in een boerderij in of nabij Jorwert. Nijkleaster werkt samen met de Protestantse Streekgemeente Westerwert (Bears, Jellum, Jorwert, Weidum). Nijkleaster wil niet concurreren met lokale kerkgemeenschappen, maar is aanvullend bedoeld. Het biedt een goede gelegenheid voor kerkgangers om aan zichzelf toe te komen, om op adem te komen en nieuwe inspiratie op te doen. Ook om andere mensen te ontmoeten dan alleen de leden van de eigen gemeente of parochie. Tegelijkertijd wil Nijkleaster uitdrukkelijk plaats bieden aan mensen die geen plek meer vinden binnen de bestaande kerken, en aan iedere pelgrim van welke snit dan ook.

In samenwerking

ORGANUM FRISICUM

De Stichting Alde Fryske Tsjerken en de Stichting Organum Frisicum delen hun belangstelling voor oude kerken. De Stichting Organum Frisicum richt zich vooral op de orgels in die kerken, terwijl de Stichting Alde Fryske Tsjerken zich voornamelijk om het gebouw en uiteraard ook het interieur (waaronder ook de orgels vallen) bekommert.

Beide stichtingen hebben dus verschillende raakvlakken en zijn een (beperkte) vorm van samenwerking aangegaan. In verband hiermee willen we U graag informeren over de activiteiten van de Stichting Organum Frisicum in de eerste helft van 2013.

Op zaterdag 6 april vindt onze voorjaarsexcursie plaats. Vier monumentale kerken en even zo vele monumentale orgels worden bezocht. De excursie start te Boazum. Daar is eenieder vanaf 09.45 welkom, waarna om 10.30 de uitleg en bespeling van het orgel begint. De volgende kerk is de prachtig gerestaureerde kerk van Raerd, waarin zich ook een interessant orgel bevindt. Na de middagpauze wordt de excursie voortgezet in Sibrandabuorren, en de dag wordt beëindigd in de Martinikerk te Sneek, waar het orgel bespeeld zal worden door Dirk Donker. De andere orgels worden bespeeld door Theo Jellema (organist van de Grote Kerk te Leeuwarden). Hij heeft deze excursiedag ook de leiding. Tijdens deze dag zal ook de *Friese Orgelkrant 2013* uitkomen.

Op zaterdag 22 juni organiseert de Stichting Organum Frisicum het jaarlijkse orgelconcert voor haar donateurs. Op verzoek zal dit concert in 2013 voor de eerste keer op

Stiens

zaterdagmiddag en niet op vrijdagavond plaats vinden. De aanvang is 16.15 uur. Locatie en concertgever(s) worden in een later stadium bekend gemaakt. De donateurs van de Stichting Alde Fryske Tsjerken hebben gratis toegang, op vertoon van het magazine 'Alde Fryske Tsjerken'.

*Namens Stichting Organum Frisicum,
Otto Roelofsen, voorzitter*

Van de excursiecommissie

De voorjaarsjaarsexcursie gaat op zaterdag 16 maart 2013 langs de kerken van Berlikum, Stiens en Wier.

DE KOEPELKERK VAN BERLIKUM

De in 1779 in Lodewijk XVI-stijl gebouwde achtzijdige Koepelkerk staat op de fundamenten van de 14-eeuwse kruiskerk. De zware houten koepel wordt gedragen door een vierkant van zuilen. De preekstoel heeft een opvallend groot klankbord en toont symbolen van de vier jaargetijden. Een van de grafzerken behoort bij het graf van de moeder van Peter Stuyvesant, jarenlang bestuurder van New York en wiens vader in de 17^e eeuw predikant was in Berlikum.

DE SINT-VITUSKERK VAN STIENS

De merendeels tufstenen kerk dateert uit het eind van de 11^e eeuw en heeft in de muur rondbogige spaarnissen en verschillende sporen van ingangen. Het 13^e-eeuwse koor is smaller dan het schip met in de muur een hagiocoop. De 16^e-eeuwse zadeldaktoeren heeft een gotische ingang. Het schip van de kerk wordt gedekt door een houten tongewelf en heeft een verhoogde middenzone.

DE IOANNIS-KERK VAN WIER

De aan Johannes de Doper gewijde kerk dateert uit de 12e eeuw en is na een restauratie in september 2012 officieel heropend. De kerk is opgetrokken in groot formaat kloostermoppen.

Het interieur heeft een bijzondere kleur: appelbloe-
sem-rose. In het halfronde koor zien we een unieke op-
stelling van de avondmaalstafel uit 1876. Buiten aan de
toren hangt aan de zuidzijde een astronomisch uurwerk
dat is gemaakt door een onderduiker.

Wier

DE ORGANISATIE

De bussen vertrekken om 12.00 uur van het treinstation Leeuwarden en komen daar rond 17.00 uur weer terug. De kosten bedragen € 15,00 per persoon. Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op rekeningnummer 3690669 t.n.v. Excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden o.v.v. 'voorjaarsexcursie 2013' en het aantal personen. U ontvangt van ons geen bevestiging. Uw betaling is uw bewijs van inschrijving. Inschrijven kan tot 9 maart 2013; daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat geldt ook voor hen die zich zonder reserveren bij de bussen melden. U kunt de desbetreffende kerkbeschrijvingen toegestuurd krijgen door overmaking van € 3,75 (inclusief portokosten). Bezoekers met eigen vervoer kunnen ter plaatse het boekje met de drie kerkbeschrijvingen kopen voor € 3,00.

Berlikum

GERKO LAST

Bestuurslid Anne Marie Adema neemt na tien jaar afscheid

*'Het behoud van ons erfgoed
is enorm belangrijk'*

Foto: Frans Andriaga

Tien jaar lang zat Anne Marie Adema (68) in het bestuur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Nu verlaat ze het bestuur, per 1 januari. Haar passie voor monumenten en de Stichting blijft. "De Stichting doet ongelooflijk goed werk. Je moet er toch niet aan denken dat de prachtige silhouetten uit het Friese landschap verdwijnen?"

Adema is van huis uit juriste. Ze werkte onder meer bij een verzekeringsmaatschappij. "Daar werd ik als eerste getrouwde vrouw aangenomen. Dat was baanbrekend," vertelt ze met een glimlach. Haar hele leven lang heeft ze actief deelgenomen aan het maatschappelijk leven. Ze deed veel bestuurswerk. "Soms wel dertig uur per week."

Het bestuurslid spreekt vol passie over de Stichting. Tien jaar geleden nam ze zitting in het bestuur namens de Provinciale Kerkvoogdij Commissie. Dat men haar koos was niet toevallig; haar liefde voor monumenten was alom bekend. "Ik heb altijd belangstelling gehad voor monumenten," vertelt ze. "Ik vind het behoud van ons erfgoed enorm belangrijk."

De afgelopen tien jaar heeft ze de Stichting sterk zien professionaliseren. "Dat is een goede zaak. Het is voor onze relaties zoals de provincie, de cultuurfondsen en onze donateurs belangrijk om één goed aanspreekpunt te hebben. Het is ook van belang dat we onze boodschap goed naar buiten kunnen brengen."

Adema ziet nieuwe ontwikkelingen in de kerk snel op de Stichting afkomen. "We krijgen steeds meer kerken aangeboden, vooral in de dorpen. De aanleiding daarvoor is triest; het betekent dat kerken niet meer in staat zijn om zelf de deuren open te houden. Het is wel mooi

dat de Stichting er is om de kerken te behouden en een nieuwe bestemming te geven."

Ze benadrukt dat het werk van de Stichting niet mogelijk is zonder de betrokkenheid van alle vrijwilligers. "Bij het openhouden van de kerken spelen de Plaatselijke Commissies echt een heel belangrijke rol. Zonder hen zouden we onze taak niet kunnen uitvoeren. We doen het echt met elkaar, als Stichting en als vrijwilligers. Dat kan ik niet genoeg benadrukken."

Het bestuurslid is ook blij met het groeiend aantal donateurs dat de Stichting steunt. "Het is mooi om te zien dat het besef in Friesland groeit dat we samen verantwoordelijk zijn voor onze kerken. Het is zo belangrijk dat de bevolking ervan doordrongen wordt dat we onze geschiedenis moeten behouden."

Het ontroert haar, zegt ze, als ze een van de oude monumentale kerken binnenstapt. Waar komt die ontroering vandaan? "Ik ben geraakt als ik in zo'n gebouw kom en besef dat al zoveel generaties voor mij hier zijn geweest en van deze kerk hebben gehouden. Met name in dorpen is de kerk dé plek waar alles gebeurt, van trouw tot rouw. De kerk is echt het middelpunt van het dorp. Het doet mij veel als ik bedenken welke rol de kerk in zo'n gemeenschap heeft gespeeld."

Na tien jaar besturen vindt ze het prima om plaats te maken "voor de nieuwe generatie." De Stichting zal altijd in haar hart blijven, vertelt ze. "Ik heb het altijd met heel veel plezier gedaan, en vind het echt bijzonder om te zien hoeveel werk er wordt verzet door vrijwilligers, medewerkers, directie en bestuur."

Gerko Last is journalist

Gang in de oostvleugel

DOLF VAN WEEZEL ERRENS

Het Karmelklooster in Drachten

“De waarheid eist dat ’t uiterlijk van een nonnenklooster in aanleg en opbouw verschilt met de balzaal van de mondaine wereld.”² Het monumentale kloostergebouw aan de zuidkant van Drachten vormt een treffend voorbeeld van een van de groundbeginselen van de architectuur van Arjen Witteveen, bouwmeester van het Huis van O.L. Vrouw van de Zusters Ongeschocide Karmelitessen te Drachten. Over de bouwgeschiedenis, de architectuur van het klooster en de bouwmeester zelf gaat deze bijdrage.

HISTORIE EN PERSPECTIEF

Na de Reformatie in 1580 vormde het gebied ten zuidoosten van de denkbeeldige lijn Harlingen-Leeuwarden-Wolvega het territoire van de katholieke staties en later de parochies. De grondwettelijke vrijheid van godsdienst (1848) en het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) veranderden weinig aan die ruimtelijke encadrering. Wel zijn er sindsdien 21 kloosters gesticht in Friesland. In de meeste gevallen betrof het vestigingen van congregaties die actief waren op het gebied van ouderenzorg, ziekenzorg en onderwijs.

De vestiging van rooms-katholieke geestelijken in Drachten werd door velen aanvankelijk vergeleken met missieposten in de buitengewesten. Zowel in spiritueel als in ruimtelijk opzicht zat daar ook wel een kern van waarheid in. Immers, de veen- en heidegebieden waren decennialang vrijwel ontoegankelijke, woeste gronden. De kerkelijke gemeenten concentreerden zich in de nederzettingen.

In deze omstandigheden nam de buitenkerkelijkheid in grote gedeelten van de Woudstreek toe. Publicatie van de volkstellingsgegevens, die een teruglopende kerkelijke gezindheid lieten zien, wekten verontrusting in

confessionele kringen. De positieve verwachtingen van de materiële en maatschappelijke ontwikkelingen na de Eerste Wereldoorlog gaven een impuls aan de binnenlandse zending en missie.

Behoudens enkele voorzichtige plannen in de jaren twintig werd in 1934 in Drachten de eerste stap gezet met de vestiging van Franciscanen aldaar. Deze actieve gemeenschap voelde echter spoedig de behoefte aan de geestelijke ondersteuning van een biddende gemeenschap. Het verzoek van de Franciscanen spoorde met eerdere ideeën om een Karmelklooster te stichten. Op 21 juni 1934 werd het besluit genomen om in Drachten een dochterklooster van de Bossche Karmel te stichten. Een groepje van zes zusters vestigde zich tijdelijk in het verbouwde woonhuis-slot aan de Stationsweg 65, dat op 7 februari 1935 kon worden betrokken.

DE BOUWGESCHIEDENIS

In november 1934 werd een flink perceel verworven ten zuiden van Drachten. Nu konden de plannen voor de bouw van een heus slotklooster voor de zusters Karmelitessen verder worden uitgewerkt. In het totaalconcept van het klooster moest architect Arjen Witteveen rekening houden met een gefascerde uitvoering: realisatie van ‘het slot’ in één keer was te kostbaar.

Op 29 januari 1935 zond Witteveen een schetsontwerp voor het vrouwenklooster aan de ‘Provinciale Friesche Adviescommissie ter wering van inbreuk op de schoonheid van stad en land’, de latere Welstandscommissie, tegenwoordig Hûs en Hiem. De reactie was vernietigend: “Iets goeds kan daaruit alleen ontstaan indien dit plan nog eens goed wordt doorwerkt en met zorg en toewijding wordt gedetailleerd en verfijnd.”³ Medio oktober 1935 waren de definitieve tekeningen voltooid en werden ze goedgekeurd door de burgerlijke overheid, de

Het gehele klooster: zuid- en oostzijde.

Adviescommissie en de kerkelijke autoriteiten. Het eerste bouwblok zou later de oostelijke vleugel van een volledige carrévormig kloostergebouw worden. Toch moesten de verschillende functionele ruimten van het klooster er direct in worden ondergebracht, zoals de kapel, het koor, de sacristieën, de keuken, de refter, de gastenkamer, de spreekkamers en veertien cellen op de verdieping. De aanbesteding vond plaats op 14 november 1935 en werd gegund aan de laagste inschrijver, de firma Doedens en Schilder uit het Noord-Hollandse 't Zand.

Een oorkonde, gedateerd 24 januari 1936 "in het 14de jaar der regering van Paus Pius XI, (...) toen de aartsbisdom van Utrecht Mgr. Jansen stervende was (...) toen moeder Johanna priorin was (...) toen in Duitsland het nationaal-socialisme regeerde en als gevolg daarvan het moderne heidendom zich meer en meer verbreidde" werd door de vicaris-generaal van het aartsbisdom, Mgr. Th. Huurdeman, bij gelegenheid van de eerste-steenlegging in een gedenksteen ingemetseld.⁴ Die gedenksteen is heden ten dage nog zichtbaar aan de buitenzijde van de kloostergang.

De oplevering kon niet op de contractueel vastgelegde datum plaatsvinden. Terwijl nog vier weken stug werd doorgewerkt, namen de zusters wel alvast hun intrek in het gebouw. Op 2 juni 1936 vond de plechtige wijding van het voltooide bouwdeel plaats met de eerste Heilige Mis. Die werd gecelebreerd door pastoor W. Overmeer uit Heeg, een van de belangrijkste initiatiefnemers achter de vestiging van het klooster te Drachten.

Na de Tweede Wereldoorlog brak de volgende fase van de bouw van het klooster aan. Met het tweede gedeelte borduurde Arjen Witteveen voort op de eerder tot stand gebrachte vleugel. Toen de bouwsom goeddeels was geworven, werden de ontwerpplannen ingediend. In 1949 waren de plannen goedgekeurd en het nog schaarse bouwmetaal toegewezen. Nog voordat aannemer Schilder een

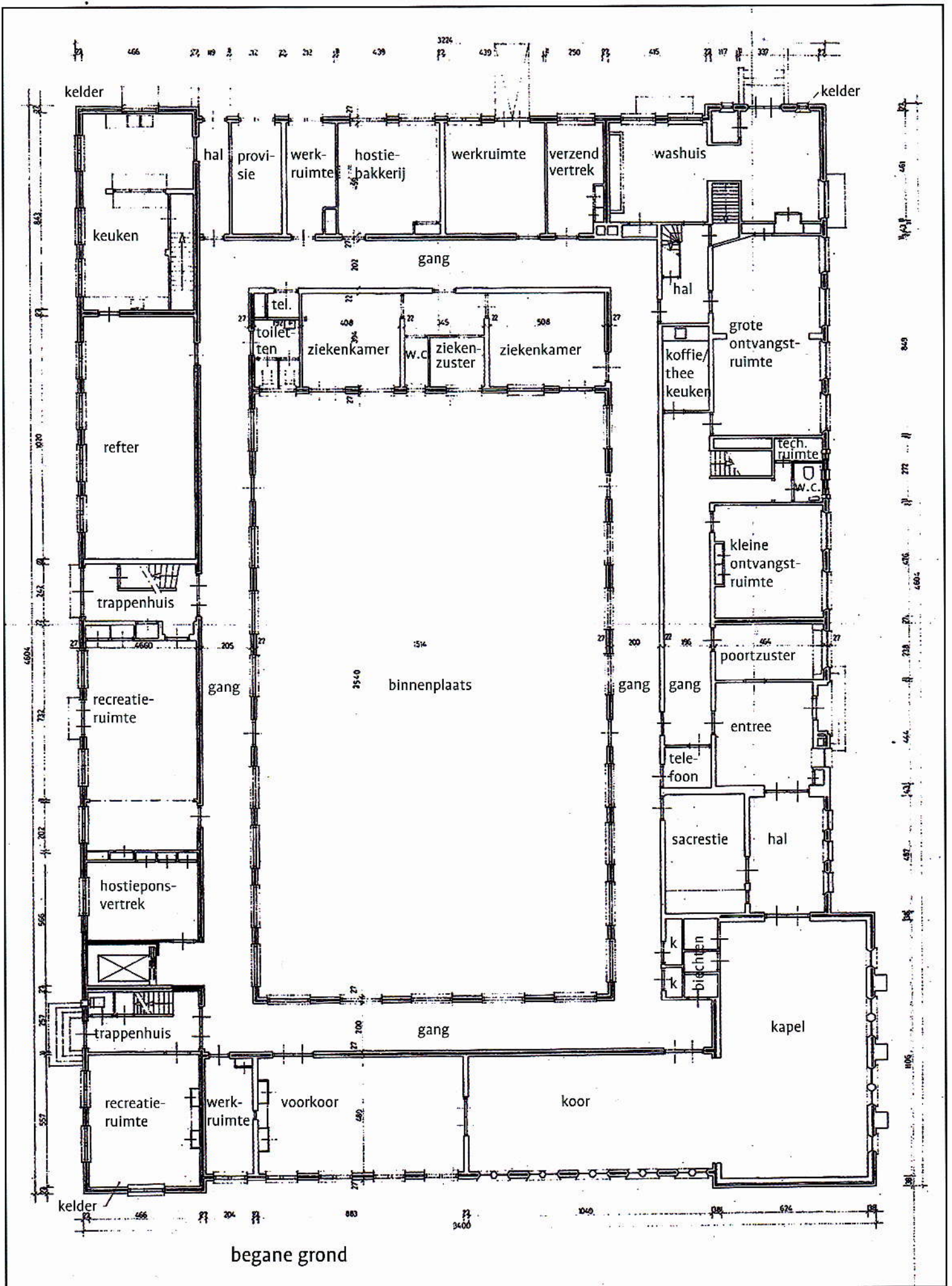
spade in de grond kon zetten, werd de goedkeuring op last van de Minister van Wederopbouw ingetrokken. Naar aanleiding van verhitte raadsvergaderingen over de noodzakelijkheid van de uitbreiding van het klooster in plaats van woningbouw, wenste de minister alsnog een onderzoek in te stellen naar de noodzaak ervan. Na twee maanden kwam de goedkeuring alsnog af. In mei 1949 kon worden begonnen met het leggen van het fundament voor de tweede vleugel, die een jaar later op 30 mei 1950 werd ingewijd. Het hockblok van de nieuwe vleugel werd de kapel, die ook duidelijk als zodanig herkenbaar werd. Daarop aansluitend kwamen in de zuidvleugel het zusterkoor, het voorkeor, de ziekenkamer en het noviciaat. Op de verdieping werden onder meer nieuwe cellen ingericht.

De derde bouwfase kon al vier jaar later beginnen. Inmiddels was architect Witteveen overleden, zodat zijn opvolger J.J.W. van Oerle het ontwerp voor de noordvleugel maakte. Aannemer Schilder begon de werkzaamheden in november 1954. Al tijdens de bouw werd besloten eveneens de westvleugel te laten bouwen, hoewel dit de financiële middelen te boven ging.⁵ Zo werd op 19 maart 1956 het voltooide carré van de Karmel, waarvan het concept al 20 jaar in hoofdlijnen vastlag, opgeleverd.

ARJEN WITTEVEEN, "BOUMASTER"

Wie was nu die architect Arjen Harmens Witteveen (1894-1952)? Witteveen volgde zijn bouwtechnische opleiding in Tilburg en vestigde zich vervolgens in Leeuwarden. De dertiger jaren waren zijn productiefste periode. Binnen zijn oeuvre nemen boerderijen en katholieke kerkelijke gebouwen een belangrijke plaats in.⁶ Zijn deskundigheid op beide terreinen ontsproot niet enkel uit studie, maar ook uit zijn achtergrond: hij was immers afkomstig uit een katholiek boerenmilieu uit Friesland.

In de tijd tussen de beide wereldoorlogen stonden positieve ideeën over de moderne maatschappij, in casu

Plattegrond

Zuidzijde van de kapel, oudste deel van het klooster

de katholieke gemeenschap, aan de basis van het streven naar een eigentijdse (katholieke) esthetische uitdrukking van de verloren traditie. Het architectonische idioom van Witteveen kan het best worden omschreven als een poging om de streekeigen tradities, die werden gedragen door een collectiviteit, te continueren. Dat gold voor boerderijen alsook voor kerken. Maar in geen andere opdracht dan het bouwen van een klooster kon deze opvatting treffender worden verbeeld. Het klooster zelf staat symbool voor een collectiviteit, het carré-concept is de vorm bij uitstek voor een gesloten, contemplatieve orde. De gotiserende elementen hebben een representatieve gepastheid die verwijst naar de tradities, en tenslotte verbeeldt de toepassing van baksteen de bij het streekeigene aansluitende ambachtelijkheid. Met deze opvatting volgde Witteveen de theorieën van A.J. Kropholler zoals die ze in het Rooms Katholiek Bouwblad uiteenzette.

Ook Arjen Witteveen publiceerde zijn ideeën over de bouwkunst. In zijn geschriften wees hij op het belang van restaureren ten behoeve van de kennis van de traditie en de relatie tussen landschap en bebouwing en het streekeigene daarin. Als leidende beginselen zouden volgens hem moeten dienen: waarheid, orde en de schittering van waarheid en orde. De waarheid van een gebouw wordt gerealiseerd wanneer de vorm de functie volgt, dat wil zeggen dat je kunt zien welke functie het gebouw heeft of onderdelen van het gebouw hebben. Orde betekent een juiste verhouding, een ritmering en een hiërarchische rangschikking en gepaste kleur en detaillering, bij voorkeur met streekeigen materialen. "Een kerk moet niet enkel een bepaalde inhoud hebben en een zeker weerstandsvermogen (...) een kerk moet ook eer en hulde brengen en sfeer bezitten die tot bidden en overwegen stemt." De schittering van waarheid en orde wordt bewerkstelligd door de bezieling van de kunstenaar, het subjectieve element in de

De kloosterhof; links de oostvleugel en rechts de zuidvleugel

De vogeltjeskamer

architectuur: "Meer en meer worden de werken van de bouwmeesters kunstwerken, als wat hij scheidt niet enkel voldoet aan het stoffelijke doel waarvoor het gemaakt is, maar als het tevens in al zijn delen het beeld en symbool wordt, en een stemming en sfeer oproept van de gedachte die er de grondslag van was."⁸

HET KLOOSTERGEBOUW

In architectuurhistorische zin geldt het klooster als een voorbeeld van het Traditionalisme in navolging van Kropholler. Het klooster is bovendien van bijzondere betekenis binnen het oeuvre van Witteveen. Hij heeft het ontwerp volgens zijn eigen theorieën kunnen vormgeven, waarbij hij continuering van bouwkundige tradities nastreefde. Zo is de plattegrond van het klooster traditioneel carré-vormig en zijn de vleugels gegroepeerd rond een gesloten kloostertuin. De vensters zijn varianten op de gotische spitsboogvensters. De kloostergang heeft troggewelfjes, zoals die ook voorkomen in de melkkelders van boerderijen, met spitsboogvormige overbruggingen tussen de wanden.

De fraaiste kamerruimte is wel de gastenkamer, waarvan de wanden zijn betegeld met Makkumer "stientsjes", die gesierd zijn met afbeeldingen van vogels. Witteveens voorkeur ging uit naar betegeling, enerzijds omdat het een streekeigen traditie was en anderzijds omdat in die ruimte verschillend publiek kwam: "Bihang is dêr gau skurf en bismoarke, stientsjes binne skj in en himmel."

Hoewel het klooster in drie fases over een periode van 20 jaar is gebouwd, bezit het een grote eenheid van stijl. Die eenheid wordt versterkt door de consequente toepassing van hetzelfde bouwmaterialen: roodbruine baksteen en bruin-zwart verglaasde Romeinse pannen. Het gebouw is zowel uitwendig als inwendig in hoge mate oorspronkelijk gebleven.

Het monumentale voormalige kloostergebouw van de Zusters Karmelieten is uniek voor Friesland en vormt als zodanig de bouwkunstige uitdrukking van

de geestelijke wederopleving van het kloosterleven in Friesland.

Dolf van Weezel Errens (dolfvanweezelerrrens@planet.nl) studeerde Kunstgeschiedenis aan de RUG en werkt bij de provincie Fryslân, afd. Erfgoed.

Geraadpleegde literatuur, bronnen en instellingen

- H.J. Oldenhof, *Karmel Drachten 1935-1985*, Drachten 1985.
 Tresoar, Leeuwarden. *Archief van de Provinciale Friesche Adviescommissie ter wering van inbreuk op de schoonheid van stad en land*. Toegang 53, Inv. nrs: 372, 388, 516, en 544.
 'Het nieuwe carmelitessenklooster de Drachten' in: *Dagblad Ons Noorden*, 25 januari 1936.
 Arjen Witteveen, *Fryske bouwkunst en bwet der mei mank is*. Frisia Rige, dl. 10 (1938).
 Provincie Friesland, Monumenten Selectie Project.
 Archief- en Documentatiecentrum voor r.k.-Friesland, Bolsward.

Noten

- 1 Eerdere versies van het artikel werden gepubliceerd onder de titel 'Karmel in Drachten, architectuur in context' in: *Meander*, nr. 7, p. 8 en 9 (oktober 1994), een uitgave onder auspiciën van Jan Hofstra Reizen bv, en 'Architectuur van de Karmel in Drachten' in: *Karmel gezichten, 65 jaar Karmel Drachten* onder redactie van J. Hofstra en I. Hofstra-de Jager, p. 24-27.
- 2 Witteveen, A. 'Over de Friese Bouwkunst en wat hiermede in verband staat.' In: *Friesland: propaganda-uitgave* (1940), p. 7.
- 3 Tresoar, toegang 53, inv. nr. 372 specificatie 3500112. Verslag bespreking 11 februari 1935
- 4 Oldenhof, H.J., *Karmel Drachten 1935-1985* (Drachten 1985), p. 36.
- 5 De bouwkosten bedroegen volgens de tekeningen in het archief van de Provinciale Friesche Adviescommissie voor de eerste fase (1935) van het klooster f 17.000. In 1940 werd de verbouw en uitbreiding van het klooster goedgekeurd door de Interdepartementale Commissie inzake Wederopbouw, afdeling Religieuzen met een bouwsom van f 92.000.
- 6 Andere kerkelijke bouwwerken van zijn hand zijn o.m. de R.K. kerk te Sloten (1933) en de R.K. Dominicuskerk te Leeuwarden (1937, met H.C.M. van Beers).
- 7 Witteveen, A. 'Over de Friese Bouwkunst en wat hiermede in verband staat.' In: *Friesland: propaganda-uitgave* (1940), p. 8.
- 8 Witteveen, A. 'Over de Friese Bouwkunst en wat hiermede in verband staat.' In: *Friesland: propaganda-uitgave* (1940), p. 8.

Hoofd van gekruisigde

JAN HOFSTRA

De beeldende kunst in het Karmelklooster te Drachten

In het Karmelklooster te Drachten is nog beeldende kunst te zien die dateert uit de tijd dat het klooster bewoond werd door de Karmelietessen (1935-1993). Deze kunst weerspiegelt het geestesleven van de zusters en in bredere zin het katholieke leven in Friesland, voor en na de oorlog.

EEN FRIESE MARIA-ICOON: MARIA VAN DE SEVENWOUDEN

De kunst in de Karmel van Drachten begint al in het stichtingsjaar 1935 met de komst van de eerste zuster, Martina van der Meer. Als het Rooms Frysk Boun haar artistieke talenten bespeurt, spoort pater Halvard Hettema o.f.m. het klooster aan om een broedplaats van originele Friese volkskunst te worden. Martina neemt deze uitdaging met plezier aan. Vele bidprentjes, trouwkaarten en nieuwaarswensen met katholiek-Friese motieven zullen het Karmelatelier verlaten.

Op wens van Martina keerde na haar overlijden in 2001 haar topstuk de *Maria van de Sevenwouden* naar de Karmel terug. Uit de bijgevoegde beschrijving van haar hand citeer ik:

“Door de tussenkomst van deze Friese Lieve Vrouw, kwam de Friese Karmel in Drachten.

Daarom hier vertegenwoordigd te midden van karakteristieke Friese monumenten en reminiscenties. Onderaan rechts van het beeld de vroegere Lieve Vrouwe kapel op de “Drie posten brug”, die gesloopt werd. Men ziet er kerkgangers op de brug. Er boven het Poptaslot te Marssum. Verder omhoog: het stadhuis van Franeker, de oude Martinikerk van Bolsward en de Friese zeilsport. Links onder: de kapel van de karmel, opengewerkt. Men ziet er de Heilige Mis opgedragen door pater Henricus Brandsma en rechts van de tralies onze gemeenschap van toen. Daarboven het ooit

door de hervormden afgebroken klooster Thabor, de Hindelooper toren en op de Noordzee het schip, dat de eerste geloofsverkondigers aanvoert. Ver weg op een berg de profet Elia, die het regenwolkje begroet – niet groter dan ‘eens mans hand’ (1 Kon. 18:44) – dat de naar water smachtende aarde opnieuw zal drenken en waarin de Vaderen het symbool hebben gezien van de H. Maagd uit wie Gods genaderegen over de wereld kwam in Christus-Jezus. Want de Karmelorde is Eliaans en Mariaal; beide in hoge mate. Boven links: het wapen van Friesland; rechts: dat van Smallerland.”

SOBERHEID

De praktijk was ondertussen dat het klooster zelf geen kunstwerken aanschafte – ook geen toegepaste kunst. De zusters leefden in uiterste soberheid, een kenmerk van de Ongeschoeide Karmelietessen. Hun stichteres Theresa van Avila wilde in de eeuw van Luther en Calvijn de Spaanse kerk van binnenuit hervormen en daar hoorden armoede en drastische eenvoud bij. Dat blijkt uit de architectuur van de Drachtster karmel, maar ook uit de inrichting. Iedere kloostercel was getooid met een eenvoudig kruis, zonder Christusfiguur. Zuster Martina laat in een tekening zien dat de zusters in de refter aanvankelijk op houten kisten van De Gruyter en Albert Heijn zaten.

MARIA MET CHRISTUSKIND EN MAANSIKKEL

De begunstigers van de Drachtster Karmel gunden de zusters een beter lot. Het meubilair werd aangepast en er kwam ook kunst in huis. Maar niet uit Friesland. Het begon al in 1935 toen de Heerbroer van zuster Martina, de priester en latere hoogleraar christelijke kunst Frits van der Meer, aan het klooster een prachtig glas-in-lood roosvenster schonk uit het atelier van de vermaarde

Maria van Sevenwouden, icoon, Martina van der Meer, 1935

Maria met Christuskind op de maansikkel, glas in lood, Joep Nicolas, 1935

Limburgse glazenier Joep Nicolas. In 1950 kreeg het venster een prominente plek in de nieuwe kapel.

In de voorstelling van het venster zijn drie thema's uit de christelijke beeldtraditie door Van der Meer bijeengebracht. De centrale figuur is Maria als moeder met op haar schoot haar kind Christus. Christus heeft in zijn rechterhand een scepter en in zijn linkerhand de rijksappel, tekenen van zijn macht. Maria zit verder op een zetel, als in een wolk gehuld, en heeft haar voeten op de maansikkel. Dat verwijst naar Openbaringen 12:1-3 en is een teken van haar Onbevleete Ontvangenis, ofwel het vrij zijn van de erfzonde. Zij vertrappt de slang als teken van de overwinning op de zonde. In de derde plaats is de Drie-eenheid in beeld gebracht, met linksboven de hand van God de Vader, rechtsboven de duif van de Heilige Geest en centraal de Zoon, als kind op de schoot van Maria. De schenker heeft stellig zelf de hand gehad in het ontwerp. Joep Nicolas maakte hier ruim gebruik van grisaille (donker strooisel), dat we ook kennen van de latere ramen van Chagall.

SIMON STOCK ONTVANGT DE KARMELMANTEL

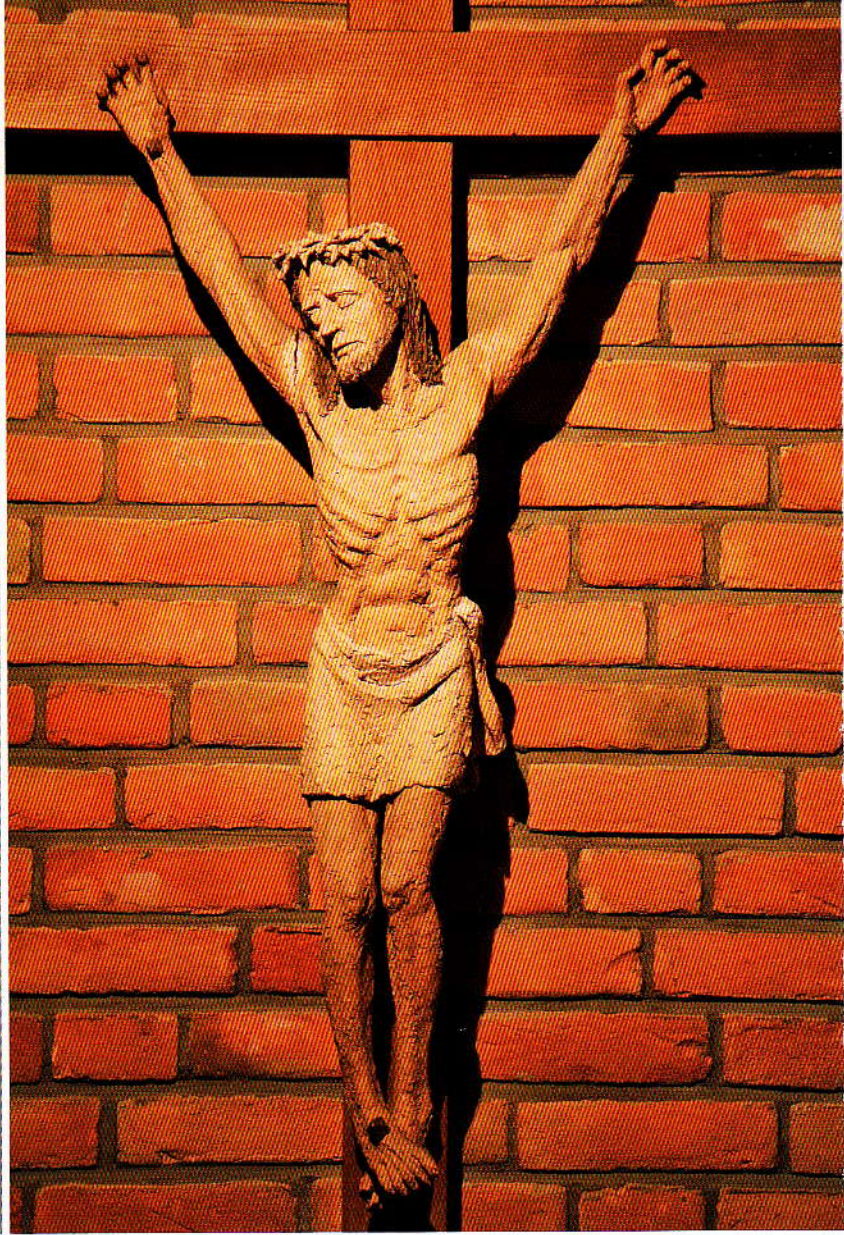
Als in 1941 de moeder van Arjen Witteveen, architect van de Karmel, komt te overlijden, geeft hij de veelzijdige kunstenaar René Smeets opdracht tot een glas-in-lood raam met een Karmelietaans thema. We zien hoe Jezus onder de bescherming van Maria de witte Karmelmantel omhangt bij Simon Stock, een van de grondleggers van de orde uit de 13de eeuw. Bovenin staat de tekst "Flos Carmeli" (de bloem van de Karmel) naar een bekend Karmellied. Rondom zijn de drie sterren uit het Karmelwapen en een vurige bloem afgebeeld. Linksonder is een kleine knielende gestalte te zien met vleugels als van een engel – een toespeeling op de gestorvene? Dit raam kreeg bij de laatste bouwphase in 1955 een plaats in de werkkamer van de priorin.

TITUS BRANDSMA ALS GEVANGENE

Ter gelegenheid van de voltooiing van het klooster schonk het bureau van Witteveen – zelf was hij in 1952 overleden – een glas-in-lood venster van hetzelfde formaat met een voorstelling van Titus Brandsma in de gevangenis. Het was van de hand van Frans Smeets

Simon Stock ontvangt de karmelmantel, glas in lood, René Smeets, 1941

Gekruisigde Christus, terracotta, Marie-José van der Lee, 1955

(1911-1972), net als zijn jongere broer René ook een begaafd glazenier. Het kreeg een plaats vlak naast het werk van zijn broer, maar dan aan het eind van de westzijde en dus steeds voor allen zichtbaar. We zien Titus Brandsma samen met een medegevangene. Beneden is de briesende muil van het kwaad afgebeeld, die hen dreigt te verslinden. Het beeld refereert aan het woord van Christus: "Ik ben in de gevangenis geweest en gij hebt mij bezocht". Het is een roerende weergave van de onverschrokkenheid van Titus en van de troost, die hij zelfs tot in Dachau aan velen heeft geboden.

Titus Brandsma was ook Karmeliet en onder andere stimulator van de fietsbedevaart naar Dokkum ter ere van Bonifatius. Hij was zeer ingenomen met de stichting van de Karmel in Drachten en staat in zijn witte Karmelmantel dan ook trots op de foto bij de inwijding. Zijn broer Henricus was Franciscan in Drachten en jarenlang de geestelijke verzorger van de zusters.

TWEE CHRISTUSBEELDEN

De zusters hadden niet alleen goede verbindingen met de Franciscanen, maar ook met de Augustijnen te Witmarsum. Zij gaven in 1955 opdracht tot een groot

terracotta kruisbeeld aan zuster Marie-José van der Lee van de Augustinessen van St. Monica te Hilversum.

Het was de zorg voor de armen die zuster Marie-José tot de Augustinessen had getrokken, maar toen haar artistieke gaven werden ontdekt, oordeelde het klooster dat haar ware roeping in het kunstenaarschap lag. Haar beelden sieren vele kerken. De Christus van het terracotta kruisbeeld heeft met zijn gesloten ogen een uitdrukking van intens lijden.

In 1960 vierde de Karmel haar 25-jarig jubileum. Uit dat jaar stamt het grote metalen kruisbeeld dat aan de zichtwand van de kapel hangt. Nu geen lijdende, maar een overwinnende en zegenende Christus. Van hetzelfde materiaal is de tabernakel met het motief van "vijf broden en één vis". Beide werken zijn ter gelegenheid van het zilveren jubileum geschonken door de familie van de eerste priorin, moeder Josepha Bendsdorp. Hoogstwaarschijnlijk zijn ze afkomstig uit het beroemde edelsmidatelier van Brom te Utrecht.

Interieur van de kapel met tabernakel, lichter en kruisbeeld. Het altaar is in 2012 vervangen door een tafel

Tabernakel, 1960

SOBER ALTAARBLOK EN VERSIERDE LUCHTER

Het is duidelijk dat onze Karmelzusters de genegenheid oproepen van een schare weldoeners, die hen niet alleen met kunst verwenden. Bij het jubileum werd in het hele noorden een inzamelingsactie gehouden om de bouwschulden te verkleinen. Maar er zouden nieuwe kosten aankomen. Het tweede Vaticaans concilie riep ook de beschouwende kloosters op tot *aggiornamento*: het bij de tijd brengen. Dat leidde in geval van de Karmel van Drachten in 1969 om te beginnen tot het afschaffen van de tralies in de kapel. Verdergaande herinrichting van de kapel leek even aantrekkelijk als onvermijdelijk.

Op 31 oktober 1969 toonden de Benedictijnen Van der Biesen en Van Heyster van klooster Slangenburch in Doetinchem hun plannen voor herinrichting van de kapel aan de gemeenschap en bestuur. Al op 18 april 1970 is de verbouwing gereed – op de kroonluchter na, die op 10 november arriveert, vier dagen voor de plechtige inwijding door de bisschop van Groningen, Mgr. Möller.

Het altaarblok is gemaakt naar een ontwerp van dom H. van der Laan, ook Benedictijn én vermaard architect, uit Vaals. Hij werkte zeer sober en monumentaal vanuit de plastische maatverhoudingen. De donkere altaarsteen

Het altaarblok tijdens een concert

Kroonluchter, Harry van Heyster, 1969

Kruisbeeld, 1960

is uit Belgische hardsteen. Daarboven zweeft de imposante kroonluchter uit de Slangenburg, waaraan in het midden een Byzantijns aandoend kruis hangt met een Christusfiguur in de vroegchristelijke traditie: geen gekruisigde met de voeten op elkaar, maar een staande Christus. Toen de maker, Van Heyster, gevraagd werd naar de symboliek van de motieven op de rand van de luchter, zei hij laconiek: "Welnee, joh, dat is gewoon versiering". Niettemin waren de zusters bijzonder ingenomen met het resultaat. Ook in de Slangenburg viel het overigens zo in de smaak, dat ze van Heyster vroegen of hij voor de eigen kapel ook zo'n kroonluchter wilde maken. Die hangt daar ook nog steeds boven een rond altaar.

Het stemt weemoedig om te bedenken dat de kunst in de Karmel met het vertrek van de zusters in 1993 ontheemd is geraakt. Gelukkig kunnen we tegelijk concluderen dat in de afgelopen (bijna) twintig jaar tallozen van deze kunst en architectuur hebben kunnen genieten en dat we hierin nog steeds de afglans mogen zien van de toewijding, waarmee de zusters God en de samenleving hebben gediend.

Dr. J. Hofstra (jbofstra@karmelkloosternl) is theoloog en directeur van het Karmelklooster.

KOEK OEK'S VOGEL PARADIJS

Theater Rob Heiligers

Theater Rob Heiligers met de familie-voorstelling Koekoek's Vogelparadijs. Een tragikomische theatervoorstelling voor iedereen van 6 tot 106 jaar. Natuur en cultuur worden verbonden in een associatief verhaal vol humor, verrassing en verwondering, in een lofzang op 'onze gevederde vriend'. De voorstelling is een combinatie van spel, film en muziek, geïnspireerd door vogels en vogelaars, croonermuziek uit de jaren dertig, Sir David Attenborough's natuurfilms, het fenomeen ADHD, beeldend theater en bijzondere Afrikaanse attributen.

Kerk Schurega

Zondag 27 januari, 14.30 uur

Meer info: www.robheiligers.nl

Kultureel Sintrum De Groate Kerk, Sint-Jacobiparochie

Zondag 17 februari, 15.30 uur

Entree: € 10,00 voor volwassenen, kinderen tot 16 jaar € 5,00

Sânman & Sikke

De vocale mannengroep Sânman & Sikke presenteerde in het najaar van 2011 haar vijfde CD met de titel 'Dat Sadwaande'. Sânman & Sikke vindt zijn oorsprong in de Zuidwesthoek van Friesland en is al vele jaren actief in de Friese muziekwereld met een breed Engels- en Friestalig repertoire. De zeven mannen laten zich inspireren door diverse muziekstijlen, van Westcoast tot barbershop, maar zetten ook zelf (Friestalige) teksten op muziek. Dit levert een gevarieerde mengeling van stijlen op waarbij het publiek niet de kans krijgt zich te vervelen. Als vanouds de muziek presenterend met een kwinkslag, staat Sânman en Sikke weer borg voor een plezierige middag.

Kerk Rottevalle

Zondag 3 maart, 15.00 uur

Meer info: www.sanmanensikke.nl

Sytse van der Werf en de Tsjirmerei

Sytse van der Werf is een huisvriend van de Kloosterkapel Sijbrandahûs. Omdat hij sinds kort niet meer zelf gitaar kan spelen, wordt hij begeleid door de band de Tsjirmerei.

Kloosterkapel Sijbrandahûs

Zondag 27 maart, 15.30 uur

Entree € 7,50

UITGELICHT

Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verschillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren regelmatig culturele activiteiten in hun kerken. Een overzicht voor de eerste zes maanden van 2013 treft u aan op het losse inlegvel bij dit blad. De meest actuele informatie vindt u op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda. Op deze pagina een selectie van een aantal bijzondere voorstellingen.

De voorjaarsexcursie gaat op 16 maart naar de kerken van Wier, Berlikum en Stiens.

Leticia Bal

Leticia Bal brengt een verrassend betoverend muzikaal programma op marimba, lege flessen, roestige fruitschalen, latin percussie, loop station en ze gebruikt haar stem veelvuldig. Onlangs verscheen haar eerste soloalbum 'Leticia live at the Kromhout', met voornamelijk eigen werk. Ze ziet zichzelf in de eerste plaats als muzikante/performing artist.

"Maar mijn muziek heeft veel theatrale elementen, met name door wat ik vertel en uitbeeld tussendoor, afgezien van het fascinerende van mijn instrumentarium. De cd die ik heb gemaakt, is opgenomen tijdens twee liveconcerten in de Kromhoutwerf te Amsterdam, met medewerking van Delia Gonzalez en Paul Weiling in enkele nummers. Ik heb als muzikante altijd gezocht naar de niet-bewandelde paden die echter wel lekker moeten klinken en het moet er goed en fascinerend uitzien; ik kom op die manier, vanuit mij roots (latin muziek) terecht bij wat ik nu als soliste doe en wat op de cd te horen is. Eigen composities, sommige herkenbaar, andere weer volstrekt 'weired', maar alles klinkt lekker."

Willibrorduskerk Holwerd

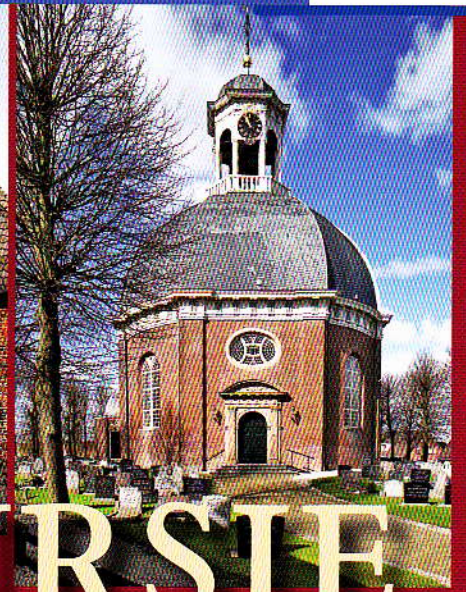
Zondagmiddag 24 maart, 16.00 uur

Entree € 7,00.

Foto: Daniel Patriasz

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

KERKEN EXCURSIE

Stiens

Wier

Berlikum

op zaterdag

16

maart 2013

van

12.00 tot 17.00 uur

in deze kerken

doorlopend

toelichtingen

Kerkbeschrijvingen à € 3,00

in de kerk verkrijgbaar

Voor inlichtingen: 058 213 96 66

of

www.aldefrysketsjerken.nl